

જૈન આગમ સાહિત્યનું સ્વરૂપ

ભારતની ધર્મત્રિવેણી રૂપે ગણાતા બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના મહાન (આચાર્યોએ) ધાર્મિક સાહિત્યનું સર્જન કર્યું અને આ સાહિત્ય દ્વારા ભારતની પ્રભામાં સંસ્કાર સીંચન કર્યું.

ભારતના સિદ્ધો, તપસ્વીઓ, આર્ષદૃષ્ટાઓ અને યોગીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલ આ જ્ઞાનજ્યોતના વારસાને સતેજ રાખીને આજપર્યંત અનેક પ્રકારના ધાર્મિક સાહિત્યની યુગપુરુષોએ રચના કરી છે. ધર્મના મૂળ તત્ત્વોથી ગુંથાયેલું આ ધાર્મિક સાહિત્ય આજે પણ ભારતને ગૌરવ અપાવે છે. અને જીવનવ્યવહાર માટે એટલું જ પ્રસ્તુત છે. આચાર્યોએ ત્યાગથી વિશુદ્ધ બનીને આપેલા ઉપદેશમાં કેવળ શ્રદ્ધાના પીઠબળથી જ સમાજમાં ટકી રહેવાનું સામર્થ્ય હતું. વિજ્ઞાનના પ્રભાવના પરિણામે આજે શ્રદ્ધાનો જ અભાવ જોવામાં આવે છે. એટલે ધર્મના સનાતન સત્યોને પણ આજના વૈજ્ઞાનિક યુગના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોની કસોટીમાંથી પાર જીતરવું પડે છે. ધર્મના આ સત્યોને તેમના અસ્તિત્વની સાબિતી અને ઐતિહાસિક સાબિતીઓથી કસ્યા પછી જ આજે જનસમાજ તેમને અપનાવે છે. ધર્મોચાર્યોએ ઉપદેશોલા ધર્મતત્ત્વોને પણ આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં તર્કની કસોટી પર કસવામાં આવે છે.

જૈનધર્મના ગૌરવને પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાબિતીઓ દ્વારા આજે પ્રમાણિત કરવામાં ભારતીય અને વિદેશી વિદ્વાનોએ ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. અને તેના ધર્મશાસ્ત્રો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ તત્ત્વજ્ઞાનને આ યુગની એક માત્ર આધારશીલા ગણવા આ કેટલાંક વિચારકો પ્રેરાયા છે. અને તેથી આજે ધર્મસાહિત્યના અભ્યાસ તરફનું વલણ જોવામાં આવે છે.

સમાન તાર્કિક સિદ્ધાંતો અને ક્રિયાકાંડને માનનારાઓનો એક સંપ્રદાય બને છે, અને તેમના માર્ગદર્શન માટે દાર્શનિક સાહિત્ય સર્જાય છે. આ સાહિત્યના પ્રામાણિક, મૌલિક અને માનનીય ભાગ (શાસ્ત્ર) કહેવાય છે, સર્વમાન્ય ગણાય છે અને પૂજાય છે. માન્યતાઓની યથાર્થતા કે યોગ્યતા અને ચઢિયાટીપણું ખતાવવા આચાર્યો પ્રયત્ન

કરતા હોય છે. અને પંથનાં મૂળ લખાણોને શ્રેષ્ઠ તથા અંતિમ આધારરૂપે ગણતા હોય છે. તેઓ એમ માને છે કે શાસ્ત્રો ઈશ્વરરચિત છે અથવા કોઈ પુણ્યશાળી આત્માઓનું સર્જન છે. જૈનધર્મ સાહિત્યનું સર્જન પ્રધાનપણે ગણધરો, આચાર્યો, સૂરિઓ કે મુનિઓ દ્વારાજ થયું છે. ભગવાન મહાવીરનાં વચનોને આધાર લેતા મૂળ આગમ પર નિર્યુક્તિ, સાખ્ય, ચૂર્ણિ, અવચૂર્ણિ, ટીકા, વૃત્તિની રચના કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત તે આગમોને અનુલક્ષીને ધાર્મિક ગ્રંથો તેમજ નાટક, કથા, (કાળંબરી) વ્યાકરણ, છંદ, કોશ, જ્યોતિષ, કાવ્ય, મહાકાવ્ય, ન્યાય, તર્ક જેવું અન્ય સાહિત્ય રચાયું છે. સંસારત્યાગ કરી શ્રમણ દીક્ષા લઈ ધર્મોપદેશક તરીકે સ્થાને સ્થાને વિહરતા આચાર્યોએ અને તેમની શિષ્ય-પરંપરાએ આવું વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે.

જો સંસ્કૃત ભાષામાં હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર, વેદ, પુરાણ, મહાભારત, રામાયણ જેવા અનેક મહાગ્રંથો રચાયેલાં છે. તેો અર્ધભાગથી ભાષા (પ્રાકૃત) માં રચાયેલા જૈનધર્મ શાસ્ત્રોમાં આગમસૂત્રો એટલાં જ મહત્ત્વનાં છે તે જ રીતે પાંચ ભાષામાં બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોના ત્રિપિટક ગ્રંથોને પણ અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે. આમ ત્રણે પરંપરાના ધર્મશાસ્ત્રોની ભાષા અલગ અલગ છે અને તે જુદા જુદા મહાજ્ઞાની પુરુષોની રચના છે. આવો કૃત્વેદ હોવા છતાં તેમાં નિરૂપાયેલા સિદ્ધાંતોમાં ખૂબ જ સામ્ય જણાયું છે. ત્રણે ધર્મશાસ્ત્રોનું હાર્દ ત્રણ તત્ત્વોમાં સમાયેલું છે. (૧) કર્મવિપાક (૨) સંસારઅંધન અને (૩) મુક્તિ. ત્રણે ધર્મસંસ્કૃતિનું આખરી ધ્યેય સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી મુક્તિ મેળવવાનું છે. આમ ત્રણે શ્રેદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ એક જ લક્ષ્યબિંદુએ પહોંચવાનો આગ્રય ધરાવે છે.

‘જૈન સાહિત્ય’ અને ‘જૈન આગમ સાહિત્ય’ એ બંને વચ્ચેની ભેદરેખા વિશે કેટલાંક અભ્યાસીઓમાં અરપષ્ટતા પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે. જૈન સાહિત્ય એટલે એવું જૈન-ધર્મવિષયક સાહિત્ય કે જેમાં જૈન ધાર્મિક સિદ્ધાંતસૂત્રો ઉપરાંત વિવિધ ધાર્મિક વિષયો પરના અન્ય સાહિત્યનો સમાવેશ થતો હોય. પ્રાચીન ભારતીય વાકમયના લલિત તંત્ર જ શાસ્ત્રીય તમામ પ્રકારના નમૂના જૈન સાહિત્યમાં પણ

પડેલા છે. 'જૈન આગમ સાહિત્ય' એટલે જૈનોના મૂળ ધાર્મિક ગ્રંથો-“રિક્ષચર” અથવા કેન-સ તથા તે ઉપરનું લાઘ્યાત્મક અને દીકાત્મક સાહિત્ય. શાર્પેન્ડિયરે “સિધ્ધાંત” શબ્દનો ઉપયોગ જૈન આગમ સાહિત્યને અનુલક્ષીને જ કર્યો છે.

જૈન માન્યતા પ્રમાણે વિશ્વનું સર્જન થયું નથી અને તેનો અંત પણ નથી. બીજા શબ્દોમાં વિશ્વ કાળક્રમે બદલાયા કરે છે. સમયાનુસાર અને જરૂરિયાત પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ બદલાતું અને બદલાતું રહે છે. સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં જૈનધર્મ સદાને માટે જીવંત છે. અને તેનું ધર્મસાહિત્ય પણ જીવંત છે.

અવસર્પિણી કાળમાં ભગવાન શાંતિનાથના સમયમાં જૈનશાસ્ત્રો રચાયાં તે સર્વ આજે પણ શબ્દશઃ અકબંધ છે એવું નથી. તે શાસ્ત્રો તેના મૂળ સ્વરૂપમાં કે માનસિક ચેતનામાં રહેલા છે એમ જૈન પરંપરા માને છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ જૈનશાસ્ત્રોનું મૂલ્ય ઘણું ઊંચું આંક્યું છે. પ્રો. હર્મન યાકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે જૈન સૂત્રો (classical) પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતથી પણ વધુ પ્રાચીન છે. અને તેમાંના કેટલાંક તો ઉત્તર બૌદ્ધો (મહાયાની) પંથના જૂનામાં જૂના પુસ્તકોની બરાબરી કરી શકે તેવાં છે.

જૈનધર્મનાં મૂળમૂત સિદ્ધાંતોને આવરી લેતાં મૂળગ્રંથોને 'આગમ' સાહિત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેના શાબ્દિક અર્થ અનુસાર “આગમ” એટલે એવું ઉલ્કૃષ્ટ સાહિત્ય જે માત્ર શ્રુતપુરુષોના મુખેથી ઉચ્ચારાયેલું હોય, અર્થાત્ અરિહંત ભગવંતનો ઉપદેશ અથવા તીર્થસ્વરૂપ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે આપેલાં તત્ત્વવિષયક પ્રવચનો એ જ આગમો છે.

જૈનધર્મ અનુસાર કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તીર્થંકર ઉપદેશ આપે છે. તીર્થંકરે ઉપદેશો સાંવંચ માર્ગને કેટલાંક બધ્યાત્મકો અનુસરે છે અને દીક્ષા લે છે. આવા અનુયાયીઓના સમૂહના ચાર સ્થાંભ છે : સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા. સંપ્રદાયના અગ્રસરને ગણુધર કહે છે. અને તેમણે ભગવાનના ઉપદેશને સૂત્રમદ્ર કહ્યો છે. ગણુધરોએ રચેલા જે ગ્રંથો તે આગમો. આમ આગમોના કર્તા ગણુધરો કહેવાય છે. મહાવીરે સ્વામીના અગિયાર ગણુધરો હતા. પ્રત્યેક ગણુધરે આગમો રચના કરી છે અને તે દ્વાદશાંગીને નામે ઓળખાય છે. પ્રાચીન કાળમાં એ સાહિત્યની દીકરીક પ્રમાણમાં રચના થઈ હોવા છતાં આજે તેમાંનું બધું જ સાહિત્ય પૂરું ઉપલબ્ધ નથી.

જૈનધર્મના બંને પંથો પ્રવેતાંબર અને દ્વિગંબર મહાવીરે નિર્વાણ પછી અચેકત્વ તથા બીજા અનેક પ્રશ્નોને કારણે ઝાલા ઘયેલા. બંને પંથોનું સાહિત્ય ગુઢું લુઢું છે. પરંતુ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બંને શાખાઓમાં કોઈપણ ફેરફાર સિવાય એક જ છે. વૈદિક તેમજ બૌદ્ધમતના નાનામોટા અનેક કાંટાઓ પડ્યા હતા અને કેટલાંક તો એકબીજાથી

તફાવત વિરોધી મંતવ્ય ધરાવતા હતા. જે આ સર્વ કાંટાઓમાં આચારવિષયક મતભેદ ઉપરાંત તત્ત્વચિંતનની બાબતમાંયે કેટલોક મતભેદ જોવામાં આવે છે. તે જૈનમતના તમામ કાંટાઓ માત્ર આચારભેદ ઉપર જ સબંધેલા છે. તેમનામાં તત્ત્વચિંતનની બાબતમાં કોઈ મૌલિક ભેદ હજી સુધી જોવામાં આવતો નથી.

પ્રવેતાંબર મત પ્રમાણે આગમ સાહિત્ય મહાવીર પ્રણિત છે અને ગણુધરોએ તેને સૂત્રમદ્ર કયું છે. ન્યારે દ્વિગંબર મત અનુસાર તે મહાવીર પ્રણિત એટલે કે તેમનાં મુખેથી ઉચ્ચારાયેલું છે અને હાલ જે ઉપલબ્ધ છે તે મૂળ નથી, પાછળથી લખાયેલું છે. તેમના મતે મૂળ આગમ સાહિત્ય ઘણું નાશ પામ્યું છે. આમ છતાં તેમના ગ્રંથોમાં પ્રાચીન આગમોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જૈન પરંપરાનુસાર ભગવાને આગમોનું નિરૂપણ કયું અને તેમના ગણુધરોએ તેને સૂત્ર રૂપ આપ્યું :

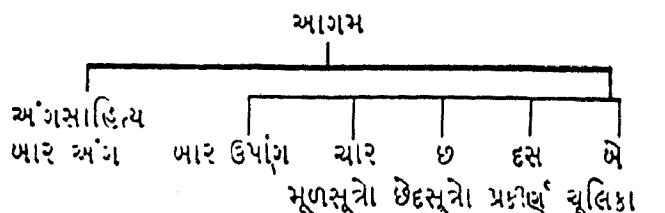
અથં મામ્હ અહા, સુત્તં ગંથંતિ ગગહરા નિઝળં ।

સાનળત્સ હિયઢુાણ ત્ત્ત્તો સુત્તં પવત્તેઈ ॥

સૂત્રમદ્ર કરનાર ગણુધર અહીં જણાવે છે કે હું મારું સ્વતંત્ર કાંઈ કહેતો નથી. મેં ભગવાન પાસેથી આમ સાંભળ્યું છે અને ભગવાન મૂળ વક્તા છે. એક વ્યક્તિ કોઈની પાસેથી સાંભળેલી વાત ન્યારે ફરીથી કોઈને કહે ત્યારે તેમાં ભાવ એક જ હોવા છતાં શબ્દ, સ્વરૂપ, સ્વર, શૈલી વગેરેમાં ફેરફાર થવાની પૂરંપૂરી શક્યતા રહેલી હોય છે. સૌ પ્રથમ ભગવાન પોતાનો આશય પ્રગટ કરે છે. અને પછી ગણુધરો તે પ્રવચનોને પોતપોતાની શૈલીમાં રજૂ કરે છે એવું પરંપરાનું માનવું છે.

પ્રત્યેક અંગસૂત્રની વાચના એક કરતાં વધુ છે એવું નંદીસૂત્ર અને સમવાયાંગમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. ભગવાનના અગિયાર ગણુધરોમાંના ઇન્દ્રમૂતિ અને સુધર્માસ્વામી સિવાયના સર્વ ગણુધરો મહાવીરસ્વામીની હયાતીમાં જ નિર્વાણ પામેલા. સુધર્માસ્વામી દીર્ઘાયુષી હતા તેથી ભગવાનનાં પ્રવચનોના પ્રચલ્ન લાભ તેમને વિશેષ મળ્યો હતો. તેમણે અંગો આદિ ગ્રંથો શ્રીમહાવીરનો ઉપદેશ જાળવી રાખ્યો અને તે શિષ્ય - પ્રશિષ્ય પરંપરાને પ્રાપ્ત થયો. આ પરંપરાએ આ જામૂયા વારસાને કંડલપ રાખીને તેનું જ્ઞાન કયું હતું.

પ્રવેતાંબર સંપ્રદાય આગમોની પીસ્તાળીસની સંખ્યા જણાવે છે. આ આગમ સાહિત્યને મુખ્ય બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યું છે.

આગમ સાહિત્યનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે ૫મી શતાબ્દીથી ઈ.સ.ની ૫મી સદી સુધીનો ગણાય છે. મહાવીરસ્વામીએ સ્થાપેલા સંઘ માટેના નીતિનિયમો ઘણાં કડક હતાં. મહાવીરના પ્રચારનું કેન્દ્ર મગધ હતું અને ત્યાં એકધારી કુદરતી આક્રમો ચાલી હતી. ન્યારે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના શાસન દરમ્યાન મગધમાં બાર વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે માનવજીવન દોહાલું થઈ પડ્યું તે વખતે ત્યાં શ્રુત-કેવલી ભદ્રબાહુને લાગ્યું કે આ દુષ્કાળમાં તો ખોરાક પણ પ્રાપ્ત નહીં થાય અને ગૃહસ્થીઓને ભારરૂપ થવાશે એમ વિચારીને તેઓએ વિશાળ શિષ્યસમુદાય સાથે દક્ષિણ ભારત તરફ વિહાર કર્યો. વીર નિર્વાણ પછી ૧૬૦ વર્ષે એટલે આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૬૬માં સ્વલિભદ્ર શ્રોતાક શિષ્યો સાથે મગધમાં જ રહ્યા. તેઓ ચૌદ પૂર્વધરના જ્ઞાતા હતા.

વીરનિર્વાણ પછી લગભગ ૮૨૭-૮૪૦ વર્ષ પછી (ઈ. સ. ૩૦૦-૩૧૩ માં) આગમોને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવા માટે આર્યસ્કંધિલના સાનિધ્યમાં મથુરામાં એક સંમેલન યોજાયું હતું. અહીં જે શ્રુતનું સંકલન કરવામાં આવ્યું તે કાલિક શ્રુત કહેવાયું. આગમશ્રુતના બે વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે: (૧) અંગબાહ્ય (૨) અંગપ્રવિષ્ટ. અંગબાહ્યના બે ભેદ છે (૧) આવશ્યક (૨) આવશ્યક વ્યતિરિક્ત અને આવશ્યકના સામયિક વિ. છ ભેદ છે, તેવા આવશ્યક વ્યતિરિક્તના પણ કાલિક અને ઉત્કાલિક એમ બે ભેદ છે. આ સંમેલન મથુરામાં યોજાયેલું હોવાથી તેને માથુરીવાચના નામ આપવામાં આવ્યું.

આ સમયમાં વલ્લીમાં પણ નાગાર્જુનનામે એક શ્રુતધર હતા. તેમણે વલ્લીમાં એક મેળાવડો યોજ્યો હતો. તેમાં એકઠા થયેલા સાધુઓએ ભુક્ષાર્થ ગયેલું શ્રુત યાદ કરીને સૂત્રાર્થનો સંઘટનાપૂર્વક ઉદ્ધાર કર્યો, આને વલ્લીવાચના નામ આપવામાં આવ્યું અને તેનો નાગાર્જુનીય પાઠ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. આ વાચનાઓનો ઉલ્લેખ આપણને નંદી-સૂત્ર અને સમવાયાંગસૂત્રમાં જ મળે છે અને આ ઉપરાંત ન્યૌતિષ કરંટીકામાં પણ મળે છે. તેના રચયિતા આચાર્ય મહાયગિરિનાં મતાનુસાર “અનુયોગદ્વાર” સૂત્ર માથુરી-વાચનાને આધારે લખાયું છે અને ન્યૌતિષકરંટીકા વલ્લી-વાચનાના આધારે લખાયું છે.

આ ઉપરાંત અન્ય વાચનાઓ પણ થઈ છે. ત્યાર બાદ વીર નિર્વાણના આશરે ૯૮૦ વર્ષ પછી (ઈ. સ. ૪૫૩-૪૬૬)માં વલ્લીમાં આચાર્ય દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના નેતૃત્વ નીચે એક સંમેલન ભરાયું ત્યારે સમય ઘણો વીતી ગયો હતો. આ સમયે જેને જેટલું યાદ હતું તે લેખ કરીને દેવર્ધિગણિએ અન્ય લિપિબદ્ધ સિદ્ધાંતોની સાથે પુસ્તકોમાં ઉતાર્યું ત્યારબાદ શ્રુત ભૂક્ષાર્થ જવાનો ભય જતો રહ્યો. આચાર્ય દેવર્ધિગણિનો ઉલ્લેખ વાચના પ્રવર્તક નહીં પણ

શ્રુતને પુસ્તકારૂઢ કરનાર તરીકે મળે છે. આવું મહાપ્રભાવક કામ કરનાર વિશે આપણી પાસે ઝાઝી માહિતી નથી એ એક કમનસીબી છે. આમ દેવર્ધિગણિ દ્વારા શ્રુતનો ઉદ્ધાર થયો આ વિશેનો ઉલ્લેખ શિલાલેખોમાંથી મળે છે. આ પ્રયત્ન મહારાજ ખારચેલે કલિંગદેશમાં આવેલા ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ પર શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે: મૌર્યકાળમાં વિચિત્ર થયેલાં અને ૬૪ અધ્યાયવાળી અંગ સાહિત્યનો ૪થો ભાગ દ્વીતી તૈયાર કરાવ્યો અને કાલિંગી વાચના કહેવામાં આવે છે.

આગમોનું મહત્ત્વ:— જૈન પરંપરા પ્રમાણે આગમોની રચના મહાવીર સ્વામીના ગણધરોએ કરી છે. તેમના ઉપદેશને સૂત્રરૂપમાં બાંધ્યો. “સુત્તં વ્રંધન્તિ ગણહરા નિઝજં” આ દ્વાદશાંગને “ગણવિષ્ક” પણ કહે છે. વૈદિક સાહિત્યમાં “અંગ” (વેદાંગ) શબ્દ સંહિતાઓમાં જે પ્રધાનવેદ હતા તેના અંગભૂત ગ્રંથો માટે વપરાતી સંજ્ઞા છે અર્થાત્ વૈદિક વાક્યમયનો અર્થ મૌલિક નહીં પણ ગોણ ગ્રંથો સાથે છે. ન્યારે જૈનોમાં અંગ શબ્દને આ અર્થમાં લેખવામાં નથી આવતો પણ બાર ગ્રંથોના બનેલા વર્ગનું ઐક્ય ધોવાથી તેને અંગ કહેવામાં આવે છે. તે અંગના રચનાર શ્રુતપુરુષ માનવામાં આવ્યા છે. અને બાર અંગોને શ્રુતકેવળીનાં બાર અંગો ગણવામાં આવ્યા છે.

ઉપલબ્ધ જૈનાગમો વેદ જેટલા પ્રાચીન નથી પણ તેમને જૌન્દ્ર પિટૃકના સમકાલીન ગ્રંથો ગણવામાં આવ્યા છે. ડો. યાંકોળીના જણાવ્યા પ્રમાણે સમયની દૃષ્ટિએ જૈન આગમોનો રચનાકાળ કોઈપણ માનવામાં આવે પરંતુ તેમાં સંકલિત તથ્યોનો સંબંધ પ્રાચીન પૂર્વપરંપરા સાથેનો છે. જૈન પરંપરાનુસાર ભગ્ન અનેક તીર્થંકરો થઈ ગયા, પરંતુ તેમના ઉપદેશમાં સામ્ય જરૂર છે. તત્કાલીન પ્રભુ છેલ્લા તીર્થંકરના ઉપદેશ, શાસન અને વિચારને વધારે મહત્ત્વ આપે એ સ્વાભાવિક છે. છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી છે અને તેમનો ઉપદેશ વધુ પ્રચલિત બન્યો છે.

મહાવીર સ્વામીએ જે ઉપદેશ આપ્યો તેને ગણધરોએ સૂત્રબદ્ધ કર્યો તેથી અર્થોપદેશક અથવા અર્થરૂપ શાસ્ત્રના કર્તા ભગવાન મહાવીર ગણાય છે અને શબ્દરૂપ શાસ્ત્રના કર્તા ગણધરો મનાય છે. મહાવીર સ્વામીએ પોતે જ જાણવ્યું છે કે મારા અને મારા પૂર્વવર્તી પાર્થનાથ ભગવાનના ઉપદેશમાં કોઈ જ ભેદ નથી અને બાહ્યાચારમાં ભેદ હોવા છતાં પણ મારો ઉપદેશ એજ પાર્થનાથનો ઉપદેશ છે.

જૈન પરંપરા પોતાના ધર્મશાસ્ત્રને આગમના નામે ઓળખે છે. પ્રાચીન સમયમાં તેને શ્રુત અથવા સમ્યક્શ્રુત તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું. આના ઉપરથી શ્રુતકેવલી શબ્દ ઉતરી આવ્યો છે. સ્વધરોની ગણનામાં શ્રુત સ્વધરોને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ શ્રુતના પર્યાયોનો સંગ્રહ કર્યો છે. શ્રુત આપ્તવચન, આગમ ઉપદેશ, અંતિહય,

આમનાય, પ્રવચન, જિનવચન વિગેરે પર્યાયોમાંથી આજે આગમ નામે પ્રચલિત છે. સૌ પ્રથમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં લોકોત્તર આગમોમાં દ્વાદશાંગ ગણિપિટકનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો હતો. ત્યારબાદ તેના ભેદ પાડવામાં આવ્યા અને મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશની સંકલના દ્વાદશાંગીમાં કરવામાં આવી તેને ગણિપિટક નામ આપવામાં આવ્યું, કારણ કે તેમાં ગણિને માટે હુતજ્ઞાનનો ભંડાર હતો.

ગણધરો સિવાય પ્રત્યેક બુદ્ધે જે ઉપદેશ આપેલો તે ઉપદેશને તેઓ કેવલી થવાને લીધે આગમ સાહિત્યમાં સમાવવામાં કોઈ વિઘન હતું. તેથી આગમોની સંખ્યામાં અનેકગણો વધારો થઈ ગયો. તે ઉપદેશ સમ્યક્ દૃષ્ટિવાળો હોવાથી તેનો કોઈ વિરોધ થયો નહીં. મૂલાચારની ગાથામાં આ વિશે ઉલ્લેખ છે.

સુત્તં ગણધર કથિદં તદેવ પત્તેય બુદ્ધકથિદં ચ ।
સુયજ્ઞેવલિણા કથિદં અભિજ્ઞા દસપુન્વ કથિદં ચ ॥

જે દશપૂર્વી જ્ઞાતા હોય તેઓ જ આગમ ગ્રંથમાં પ્રવેશી શકતા. જ્યારથી દશપૂર્વી ન રહ્યા ત્યારથી આગમોની સંખ્યા વધતી બંધ થઈ એમ મનાય છે.

આગમોની સંખ્યા વધવાની સાથે સાથે તેમનું વર્ગીકરણ પણ થતું ગયું તેથી ગણધરકૃત ગ્રંથોને અંગ સાહિત્યમાં ગણવામાં આવ્યા ને બાકીનાને અંગબાહ્ય ગ્રંથોમાં સમાવવામાં આવ્યા. મહત્વની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો ઉપલબ્ધ આગમ સાહિત્ય પ્રાચીન જૈન પરંપરાઓની અનુદ્યુતિઓ, લોકકથાઓ, તત્કાલીન રીતરિવાજો, ધર્મોપદેશની પદ્ધતિઓ, આચાર વિચાર, સંયમપાલનની વિધિઓ વગેરેનાં દર્શન થાય છે. વ્યાખ્યા પ્રસૂતિમાંથી મહાવીર સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન તેમની શિષ્યપરંપરા અને તત્કાલીન રાજા મહારાજાઓ અને તિર્થંકોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

કલ્પસૂત્રમાં મહાવીર સ્વામીના જીવન વિશે તેમની વિહારયાત્રા અને જૈન શ્રમણોની સ્થવિરાવલીની માહિતી મળે છે. કનિષ્ઠ રાજાના સમયના મથુરાના જૈન શિલાલેખોમાં તે સ્થવિરાવલીના જુદા જુદા ગણ અને કુલની શાખાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. જ્ઞાતાધર્મ કથામાં નિગ્રંથ પ્રવચનની ઉદ્દાગ્રાધક અનેક લાવપૂર્ણ કથાઓ, ઉપમાઓ અને દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ છે. તેમાં મહાવીર સ્વામીની સરલ ઉપદેશ પદ્ધતિનો પરિચય થાય છે. જ્યારે આચારાંગા, સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન અને દસવૈકાલિકમાંથી જૈનમુનિઓના કઠોર સંયમ પાલનનો પરિચય થાય છે.

ડૉ. વિન્ટરનિઝે આ પ્રકારના સાહિત્યને પ્રવણકાન્ય નામ આપ્યું છે. આવું સાહિત્ય મહાભાન્ત તથા બુદ્ધના પશ્ચાત્તર અને સુત્તનિયાતમાં પણ મળે છે. રાજપ્રશ્નીય છંદાલિગમ અને પ્રજ્ઞાપના જેવા સૂત્રોમાં વારતુશાસ્ત્ર, સંગીત, નાટ્યકલાઓ, પ્રાણીવિજ્ઞાન, વનસ્પતિ વિજ્ઞાન વિગેરે

વિષયોનો પરિચય મળે છે. છેદસૂત્ર તે આગમ સાહિત્યનું પ્રાચીનતમ મહાશાસ્ત્ર ગણાય છે. તેમાં નિગ્રંથ શ્રમણોને-આહાર-વિહાર, ગમનાગમન, રોગચિકિત્સા, વિદ્યામંત્ર, સ્વાધ્યાય, ઉપસર્ગ, દુર્ભિક્ષ મહામારી, તપઉપવાસ પ્રાયશ્ચિત વિગેરે વિષયોની વિપુલ માહિતી મળે છે. તેના અધ્યયનથી તત્કાલીન સમાજનું એક જીવંતચિત્ર ઉપસી આવે છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ આગમ સાહિત્ય અગત્યનું છે.

આગમોનો સમય:— આગમોનો સમય નક્કી કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. તેનો સમય નિર્ધારિત કરવા માટે તે ગ્રંથના વિષય, વર્ણન, શૈલી વિગેરેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. આગમના સમયની બાબતમાં મતભેદ છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો માને છે કે દેવર્ધિગણિએ આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરીને તેને સંરક્ષણ આપ્યું, પરંતુ તેમણે તેની રચના કરી છે તે કહી શકાય નહીં કારણકે આગમ તો પ્રાચીન છે. તેને વ્યવરિથત કરવાનું માન દેવર્ધિગણિના કૃષ્ણે જાય છે. ડૉ. યાકોબીના કથન પ્રમાણે તેઓ માત્ર આગમોના ઉદ્ધારક છે. આગમોનો કેટલોક ભાગ વિછિત્ર છે પણ આ વિછિત્રતાને લીધે સર્વ આગમોનો સમય દેવર્ધિગણિનો સમય નગણી શકાય, તેમાંનો કેટલોક ભાગ મૌલિક પણ છે. તેથી સર્વ આગમોનો કોઈ એક જ સમય નથી. સામાન્ય રીતે વિદ્વાનોએ આગમોનો સમય પાટલીપુત્રની વાચનાનો સમય માન્યો છે.

આ પાટલીપુત્રની વાચના મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી આચાર્ય ભદ્રબાહુના સમયમાં થઈ હતી. તેનો કાળ ઈ. સ. નો બીજો સૈકો મનાય છે.

ડૉ. યાકોબીએ ઉંડો અભ્યાસ કરીને નિશ્ચિત કથું કે કોઈપણ હાલતમાં આગમોનો પ્રાચીન ભાગ ઈ. પૂ. ચોથીના અંતથી લઈને ઈ. પૂ. ૩ ની શરુઆતથી વધારે પ્રાચીન ગણાતો નથી. આમ આગમોનો પ્રાચીન અંશ ઈ. પૂ. નો ગણાય છે. વલ્લીમાં આગમોનો લેખનકાળ ઈ. સ. ૪૫૩ મનાય છે. તે સમયે કેટલા આગમો લિપિબદ્ધ થયા હતા તેની કોઈ જ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ તે શ્રુતરૂપે જળવાયેલા અંગસાહિત્યનું અંતિમ લેખિત સંકલન મનાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો આગમોના લેખન કાળને જ રચના કાળ ગણવાની ભૂલ કરે છે.

સમગ્ર આગમોને જોતાં અંગસાહિત્ય ગણધર રચિત છે-તો તેનો સમય ગણધરોનો જ સમય હોવો જોઈએ. જ્યારે અંગબાહ્ય ગ્રંથો અન્ય મહાપુરુષોની રચના છે. તેથી તેમનો સમય ગ્રંથના રચના કાળ પરથી નક્કી થઈ શકે છે. અંગ બાહ્યમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કર્તા આર્યશ્યામ છે. તેથી તેનો સમય વીરનિર્વાણ સંવત ૩૩૫ થી ૩૭૬ વચ્ચેનો કોઈપણ સમય હોવો જોઈએ એટલે તેનો રચના કાળ ઈ. પૂ. ૧૯૨

થી ઈ સ. પૂ. ૧૫૧ ની વચ્ચેનો હોઈ શકે.

સૂર્ય, ચંદ્ર અને જંબુપ્રજ્ઞાપ્તિ એ ત્રણે અંગે ખૂબ જ પ્રાચીન છે. તેમાં કોઈ શંકા નથી. આ ત્રણે પ્રજ્ઞાપ્તિઓનો ઉલ્લેખ પ્રવેતાંબર અને દિગંબર પંથના સાહિત્યમાં આવે છે. તેથી એ નિશ્ચિત છે કે દિગંબર અને પ્રવેતાંબર જામ એ પંથ પડ્યા તે પહેલાં આ ત્રણે પ્રજ્ઞાપ્તિઓની રચના થઈ હોવી જોઈએ. તેમનો સમય વિક્રમ સંવત પૂર્વનો હોઈ શકે.

છેદસૂત્રોમાંના દશાશ્રુત સ્કંધ, બૃહશ્રુતકલ્પ અને વ્યવહારની રચના ભદ્રબાહુએ કરી હતી. તેમનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૫૭ ની આસપાસનો મનાય છે. તેથી આ સમય છેદસૂત્રોનો પ્રણેતા ગણી શકાય. યાકોબી તથા શુભ્રિંગના જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન છેદસૂત્રોનો સમય ઈ. સ. પૂ. ચોથીના અંતથી ઈ. સ. ત્રીજી સદીની સુધીનો ગણે છે. જીતકલ્પ આચાર્ય જિનભદ્રની કૃતિ હોવાથી તેનો સમય નક્કી છે. મહાનિરીક્ષિતું સંશોધન હરિભદ્રસૂરિએ કર્યું છે. મૂલસૂત્રોમાં દસવૈકાલિકની રચના શય્યાંભવ સૂરિએ કરી છે, તેમનો સમય વીરનિર્વાણ સંવત ૭૫ થી ૯૦ નો ગણાય છે, એટલે તેમનો સમય ઈ. પૂ. ૪૫૨ થી ૪૨૬ નો છે.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર એક જ લેખકની કૃતિ નથી પણ એ એક સંકલન છે. વિદ્વાનો તેનો સમય ઈ. ત્રીજી-ચોથી શતાબ્દી માને છે. આવશ્યક સૂત્ર તો અંગસાહિત્ય જેટલું જ પ્રાચીન છે. તેથી તેનો સમય મહાવીર નિર્વાણની આસપાસનો ગણવામાં આવે છે.

નંદીસૂત્ર દેવવાચકની કૃતિ છે. તેનો સમય પાંચ-છ શતાબ્દી મનાય છે. અનુયોગદ્વાર વિક્રમ સંવત પૂર્વના સમયનો અંત છે. તેની વ્યાખ્યા આવશ્યકસૂત્રમાં આવે છે. પ્રશ્નોર્કમાં ચતુઃશરણ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન અને ભક્ત પરિજ્ઞા વીરભદ્રની રચનાઓ છે. એવો એક મત છે. તેમનો સમય ઈ. સ. ૬૫૧ છે. આમ સમગ્ર વ્યક્તિગત અંગેનો અભ્યાસ કર્યો પછી જ આપણે તેમનો નિશ્ચિત સમય બતાવી શકીએ.

આગમો વિશે મતભેદો :-

વિન્ટરનિલ્કના જણાવ્યા પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં જૈન ધર્મ ત્યાગધર્મ તથા સંઘનિયમન પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. બુદ્ધના મુદ્રાબલામાં ગાદાતીરે તત્ત્વજ્ઞાનની એક વધુ વિકસિત પદ્ધતિ એટલે કે આત્મશ્રદ્ધાના ઉપદેશ આપ્યો છે. ઈ. સ. પહેલા-બીજા સૈકાના શિલાલેખો પરથી જણાય છે કે મહાવીર નિર્વાણ પછી અચેલત્વના પ્રશ્ન પર જૈનધર્મના પ્રવેતાંબર અને દિગંબર એવા બે શંકા પડી ગયા હતા. આ સમયે જૈનધર્મમાં ગણા હતા અને તેમાં આચાર્યોની પરંપરા હતી એમ આગમોમાં જણાવ્યું છે. તે લેખોમાં વાચકનું ખિરદ પામેલાનો ઉલ્લેખ છે, તે પરથી જણાય છે કે વાચક

એટલે વાંચનાર માટે તે વખતે સિદ્ધાંતો અને આગમો વિદ્યમાન હોવા જ જોઈએ.

બંને પંથો પવિત્ર આગમ અંગેનો સ્વીકાર કરે છે. અને પ્રથમ અંગસાહિત્યના બાર અંગોને શૌથી પ્રાચીન અને ઉપયોગી ગણવામાં તેઓ એક મત છે. અન્ય બાબતોમાં મતભેદ છે તે આપણે આગળ ઉપર વિચારીશું. એટલું તો સત્ય છે કે સિદ્ધાંતનાં અંગે એક જ સમયે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોય તેમ નથી. ન્યારે સંઘ વ્યવસ્થિત થયો ત્યારથી સાહિત્યિક ખેડાણ શરૂ થયું. આમ વીર નિર્વાણ પછી બધું જ લાંબા સમયે આ બન્યું છે. તેથી આગમના પ્રાચીનતમ ભાગો મહાવીર સ્વામીના પહેલા શિષ્યના સમયનાં હોય અથવા વીરનિર્વાણથી બીજા સંક્રામાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયનાં હોય અને તે સમયમાં પાટલી પુત્રની વાચના થઈ એમ માનવામાં આવે છે. તેમાંના કેટલાંક ઉત્તર કાલીન ભાગો દેવર્ધિગણિના સમયનાં હોઈ શકે.

દિગંબરના આગમો :

દિગંબરોની આગમ વિશેની માન્યતા પ્રમાણે હાલ ઉપલબ્ધ આગમ સાહિત્ય છે એ મૂળ આગમો નથી, પણ પાછળથી રચાયેલા છે અને તેના કતાં તરીકે તેઓ મહાવીર સ્વામી પછીના ગૌતમ, સુધર્મા, જંબુસ્વામી અને ભદ્રબાહુને તેઓ સ્વીકારતા નથી. પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે ઉપલબ્ધ આગમ સાહિત્યના વિષય અને ગાથાઓ સમાન હતા. ભગવતી આરાધના, મૂલાચારના વિષય અને ગાથાઓ તેમજ સંધારણ, ભક્તિપરિજ્ઞા, મરણસમાધિ, પિંડનિર્ચુક્તિ, આવશ્યકનિર્ચુક્તિ અને બહુતકલ્પમાળ્ય વિગેરે અંગે અક્ષરશઃ સમાન છે. આથી સાબિત થાય છે કે બંને સંપ્રદાયોનો સ્ત્રોત એક જ હતો.

ઈ. સ. પાંચમી શતાબ્દીની આસપાસના સમયમાં અચેલત્વના પ્રશ્ન પર જૈન પરંપરામાં બે પંથ પડી ગયા અને આગળ જતાં આગમ સંબંધી માન્યતામાં પણ મતભેદ ઊભા થયા. મૂળ આગમોને તેઓ વિહિત્ર થયેલું ગણે છે, આમ છતાં તેમના અંગેમાં પ્રાચીન આગમોનો ઉલ્લેખ જરૂર મળે છે.

પ્રવેતાંબરીય નંદીસૂત્રમાં આગમોની સંખ્યામાં બાર ઉપાંગોનો ઉલ્લેખ નથી તેમ દિગંબરો ઉપાંગોને આગમોમાં ગણતા નથી. પ્રવેતાંબરો દ્વાદશાંગ આગમોને ગણ્યકૃત ગાંધ છે અને તેની ભાષા અર્ધમાગધી માને છે. ન્યારે દિગંબરો આગમોને ગણ્યકૃત તથા શૌર્યોની ભાષામાં રચાયેલાં માને છે. બંને પંથ દૃષ્ટિવાદના પાંચ ભેદને સ્વીકારે છે, અને જેમાં ચૌદ પૂર્વોનો સમાવેશ થાય છે. દિગંબરો આગમ સાહિત્યને બે ભાગમાં વહેંચી નાંખે છે. (૧) અંગબાહ્ય (૨) અંગપ્રવિષ્ટ. અંગબાહ્યના ચૌદ ભેદો છે. સામાયિક, ચતુર્વાર્શતિ-સ્તવ, વંદના, પ્રતિક્રમણ, વનચિક, કૃતિકર્મ, દસ વંદાલિક, ઉત્તરાધ્યયન કલ્પવ્યવહાર, કલ્પા-

કદપ, મહાકદપ, પુંડરીક, મહાપુંડરીક, નિષિદ્ધિકા.

ન્યારે અંગપ્રવિષ્ઠના બાર અંગો છે. આચારંગ, સૂત્ર-કૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞાસિ, જ્ઞાતા ધર્મ કથાઓ, ઉપાસકદશાઓ, અંતકૃતદશાંગ, અનુત્તરોપ-પાતિક દશાંગ, પ્રશ્ન વ્યાકરણ, વિપાક સૂત્ર અને દષ્ટિવાદ. દષ્ટિવાદના પાંચ ભેદ ગણે છે. પરિકર્મ, સૂત્ર, પ્રથમાનુયોગ પૂર્વગત, ચૂલિકા, તે પરિકર્મના પાંચ ભેદ ગણે છે, ચંદ્રપ્રજ્ઞાસિ, સૂર્યપ્રજ્ઞાસિ, જંબુદ્વિપપ્રજ્ઞાસિ, દ્વિપસાગર પ્રજ્ઞાસિ, વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞાસિ, સૂત્રઅધિકારમાં જીવ તથા ત્રેરાશિકવાદનો ઉલ્લેખ છે. નિયતિવાદ, વિજ્ઞાનવાદ, શબ્દ-વાદ, પ્રધાનવાદ, દ્રવ્યવાદ, અને પુરુષવાદનું વર્ણન છે. પ્રથમાનુયોગમાં પુરાણોનો, ઉપદેશ છે પૂર્વગત અધિકારમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યનું કથન છે. તેની સંખ્યા ચૌદ છે. ચૂલિકાના જલગતા, સ્થલગતા, માયાગતા, રૂપગતા અને આકાશગતા જેવા પાંચ ભેદ છે.

દિગંબરોની માન્યતા પ્રમાણે દાષ્ટિવાદનો કેટલોક ભાગ બચ્યો છે. અને તે ષટ્કાંડાગમ નામે મોજૂદ છે. દિગંબરોએ ભેદ આગમને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું છે, પ્રથમાનુ-યોગમાં રવિપેણનું પદ્મપુગણ જ્ઞાનસેનનું હરિવંશપુરાણ, જ્ઞાનસેન (બીભ) અને તેમના શિષ્ય ગુણલદ્રનું આદિપુરાણ અને ઉત્તરપુરાણ. કરણાનુયોગમાં સૂર્યપ્રજ્ઞાસિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞાસિ, ષટ્કાંડાગમ-ધવલા, જ્યઘવાલા, ગોમ્મટસાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

દ્રવ્યાનુયોગમાં કુંદકુંદાચાર્યની રચનાઓ જેવી કે પ્રવચન-સાર, પંચાસ્તિકાય, સમયસાર વિગેરે, ઉમાસ્વાતિનું તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને તેની ટીકાઓ, સમંતલદ્રની આપ્તમીમાંસા અને ટીકાઓ છે. ચરણાનુયોગમાં વટકેરનું મૂડાચાર, ત્રિવર્ણાચાર, અને સમંતલદ્રના રત્નકરંડ-શ્રાવકાચારનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વ દિગંબરોનું આગમ સાહિત્ય ગણાય છે.

એમ કહેવાય છે કે મહાવીર સ્વામી પછી ૭ પંથો પડી ગયા હતા. આજે તેમાંના ઘણાં લુપ્ત થઈ ગયા છે અથવા નામશેષ રહ્યા છે. તેમાં સ્થાનકવાસી પોતાના આગમોની સંખ્યા બત્રીસ ગણાવે છે. અગિયાર અંગો, બાર ઉપાંગો સાથે સંખ્યા ત્રેવીસ થાય છે. તેમાં ચાવીસમું નિશિથ, પચ્ચીસમું બહુલકદપ, છવ્વીસમું વ્યવહાર અને સત્તાવીસમું દશાશ્વનરકંઠ ઉપરાંત અનુયોગદ્વાર, નંદીસૂત્ર, દસ વૈકાલિક ઉત્તરાધ્યયન અને આવશ્યક આમ પાંચ ઉમેરતા સંખ્યા બત્રીસની થાય છે. કેટલાંકને મતે (૮૪) ચોથાંશી આગમો પણ છે. અગિયાર અંગો, બાર ઉપાંગો પાંચ દેવ સૂત્રો, ત્રણ મૂલસૂત્રો, બે ચૂલિકાઓ, આઠ છૂટક અંગો, ત્રીસ પ્રકીર્ણક, બાર નિર્ચુક્રિતઓ, એક સ્વતંત્ર નિર્ચુક્રિત (વિશેષાવશ્યક લાખ્ય) આમ ચોથાંશી આગમો ગણે છે.

આમાં અગિયાર અંગો અને ઉપાંગો સર્વ સ્વીકૃત છે.

છેદસૂત્રમાં પંચકદપને ગણતા નથી. મૂળસૂત્રોનું છેલ્લું નિર્ચુક્રિતમાં ગણ્યું છે. ન્યારે અન્ય અંગો નીચે પ્રમાણે છે. કદપસૂત્ર, જ્ઞાનકદપ, યતિજ્ઞાનકદપ, શ્રાધ્યજ્ઞાનકદપ, પાક્ષિક, ક્ષમણા, વંદિતુ, ઋષિભાષિત ત્રીસ પ્રકીર્ણક અંગો — ચક્રશરણ, આતુર પ્રત્યાખ્યાન, લક્ષ્મણપરીજ્ઞા, સંસ્તારક, તંદૂલ વેચારિક, ચંદ્રવેદ્યક, દેવેન્દ્રસ્તવ, ગણિવિદ્યા, મહાપ્રત્યાખ્યાન, વીરસ્તવ, અજીવકદપ, ગચ્છાચાર, મરણસમાધિ, સિદ્ધપ્રાભુત તીર્થોદ્ધાર, આરાધના પતાકા, દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞાસિ, જ્યોતિષ કરંડક, અંગવિદ્યા, તિથિ પ્રકીર્ણક, પિંડનિર્ચુક્રિત, સારાવલી, પર્યાંતા-રાધના, જીવવિભક્તિ, ક્વચ, યોનિપ્રાભુત, અંગચૂલિકા, વંગચૂલિકા, બુદ્ધચતુ શરણ, જંબૂપચના.

બાર નિર્ચુક્રિતઓ:— આવશ્યક, દસવૈકાલિક, ઉત્તરા-ધ્યયન, આચારંગ, સૂત્રકૃતાંગ, બહુલકદપ વ્યવહાર, દશાશુત, કદપસૂત્ર, પિંડનિર્ચુક્રિત, ઓધાનિર્ચુક્રિત, શંસક્રાનિર્ચુક્રિત, અને એક અંગ તે વિશેષાવશ્યક લાખ્ય, આમ ૮૪ (ચોથાંશી) આગમો છે.

આગમ સાહિત્ય અખંડપણે દ્રવ્ય-કાળ-ક્ષેત્ર અને ભાવના પરિણામે હાલ ઉપલબ્ધ નથી. પ્રવેન્માન્ય ૪૫ આગમો છે. જેમાં બાર અંગો જેમાં છેલ્લું દષ્ટિવાદ વિષિત થયેલું મનાય છે. (૧૨) બાર ઉપાંગસૂત્રો, ચાર મૂળસૂત્રો, છ છેદસૂત્રો, બે ચૂલિકાસૂત્ર, અને ૧૦ પ્રકીર્ણક અંગો ગણાય છે.

(૧) આચારંગસૂત્ર-આચારંગમાં બે મુખ્ય વિભાગો છે. શ્રમણ નિર્જન્યોનો સુપ્રશસ્ત આચાર, ગોચરી લેવાનો વિધિ, વિનય, વૈનયિક, કાર્યોત્સર્ગોદ્દે, સ્થાન વિહાર-ભૂમિ આદિમાં ગમન, સંક્રમણ (એટલે શરીરનો શ્રમ દૂર કરવા બીભ સ્થાનમાં ગમન) આહારાદિ પદાર્થોનું માપ, સ્વાધ્યા-યાદિમાં નિયોગ લાપાસમિતિ, ગુપ્તિ, શર્યા, ઉપધિ, લક્ષ્-પાન, ઉદ્દગમ આદિને લગતા દોષોની વિશુદ્ધિ, શુદ્ધાશુદ્ધ શ્રદ્ધણ, વ્રત, નિયમ, તપ અને ઉપધાન, આદિ વિષયોને તેમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા છે.

(૨) સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર:— સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, જીવ-અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોક, લોકાલોક, પાપ-પુણ્ય, આસવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ આદિ પદાર્થો, ઈતર દર્શનથી ગોહિત, સંદિગ્ધ અને નવદીક્ષિતની શુદ્ધિ માટે ક્રિયાવાદના મત, અક્રિયાવાદના મત, અજ્ઞાનવાદ, વિનયવાદ, મળીને ૩૬૩ અન્ય દષ્ટિના મતનો પરિક્ષેપ કરીને સ્વસમય-સ્થાપન, વગેરેની ચર્ચા આમાં કરવામાં આવી છે. આમ સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં પ્રધાનપણે લિખિત લિખિત દર્શનોનું આલેખન છે. એથી આ સૂત્ર દ્રવ્યાનુયોગને લગતું કહેવાય.

(૩) સ્થાનાંગસૂત્ર:— દસ અધ્યયનો છે. એક સંખ્યાથી માંડીને દસ સંખ્યા સુધી કમિક વસ્તુઓનું વર્ણન છે, જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને આકાશ આ છ દ્રવ્યોનું વર્ણન છે. ૭૮૩ સૂત્રો છે. શ્રુત સાહિત્યના અંગબાહ્ય અને

અંગપ્રવિષ્ઠ લેદ બતાવ્યા છે. નિર્ઘંથ અને નિર્ઘંથિનીઓના વસ્ત્ર અને પાત્રોનો, ચાતુર્થ્યમ ધર્મનો, ત્રણ પ્રકારની દીક્ષાનો, ચાર પ્રકારનાં હાથી, ચાર નોકરો, ચાર પ્રકારની વિકથાઓનો, પાંચ મહાન્ત, પાંચ રાજચિહ્નો, પાંચ પ્રકારની આજીવિકા, તથા વર્ષાઋતુમાં વિહાર આદિનો નિષેધ બતાવ્યો છે. વાસુ-પૂજ્યસ્વામિ, મંદલીનાથ અને અરિષ્ઠનેમિ, પાર્થ તથા ભગવાન મહાવીરની પ્રવચ્ચાનો ઉલ્લેખ છે. દૃષ્ટિવાદના દસ નામો બતાવ્યા છે. અને દશ આશ્રયોમાં ભગવાન મહાવીરના ગર્ભહરણની ખીના અને સ્ત્રી ભવે તીર્થંકર થયાનો ઉલ્લેખ છે.

(૪) સમવાયાંગ સૂત્ર - આ સૂત્રમાં એક સંખ્યાથી શરૂ કરીને કરોડોની સંખ્યા સુધીની વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. બાર અંગ ચૌદ પૂર્વાના વિષયવર્ણન, અઠાર પ્રકારની લિપિઓ, નંદિસૂત્રનો, ઉલ્લેખ છે. અભયદેવસૂરિએ આના પર ટીકા લખી છે. 'આત્મા, જીવ, અજીવ, ત્રણ ગુણિત ચાર કષાય પાંચ મહાન્ત, છ જીવનિકાય, સાત સમુદ્વ્યાત, આઠ મદ, નવતત્ત્વ દસ પ્રકારના શ્રમણ ધર્મ, અગિયાર ગણધરો, બાર ભિક્ષુ-પ્રતિમા, તેર ક્રિયાસ્થાનો, સત્તર પ્રકારનો અસંયમ, આ ઉપરાંત ભગવાન મહાવીર નેમિનાથ પાર્થનાથ મલ્લિનાથ અને વાસુપૂજ્ય સિવાયના તીર્થંકરોની દીક્ષાનો ઉલ્લેખ છે, ગોશાલકના આજીવિક સંપ્રદાયનો ઉલ્લેખ મળે છે.

(૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ - (ભગવતીસૂત્ર) - આ સૂત્રમાં જીવાદિ પદાર્થોની વ્યાખ્યાઓનું પ્રરુપણ કરવામાં આવ્યું હોવાથી તેને વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ નામ આપવામાં આવ્યું છે. મહાવીરના જીવનને ભગવતી કેટલીક વિગતો મળે છે. ગૌતમ ગણધર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જૈન સિદ્ધાંત વિશે જે પ્રશ્નો પૂછે છે તેનો વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર આપે છે, અન્ય મતવાદીઓ સાથેના ભગવાન મહાવીરના વાદવિવાદનું પણ આમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરે આપેલા આ ઉત્તરો દ્રવ્યગુણ, ક્ષેત્ર, કાલ - પર્યાવ પ્રદેશ અને પરિણામના અનુગમ, નિક્ષેપણ તથા પ્રમાણ છે. આ ગ્રંથનું જૈનોમાં વિશેષ મહત્ત્વ છે. વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિની વ્યુત્પત્તિ, સ્વ. પંડિત બેચરદાસ દોશી આ રીતે કરે છે. "વિ - વિવિધ આ - અવધિ રૂપા - કથન પ્રજ્ઞપ્તિ - પ્રરુપણા."

આ ઉપરાંત મહાવીરના પ્રથમ શિષ્ય ગોશાલક જે અંતિમ સમયે ભગવાનનો પ્રતિરૂપથી તરીકેનો ઉલ્લેખ મળે છે, તથા તેનો આજીવિક સંપ્રદાયનો પણ ઉલ્લેખ છે. તથા તેનો આજીવિક સંપ્રદાયનો પણ ઉલ્લેખ છે સોળ જનપદોનો, વિષયવર્ણનમાં કેમબંધતા નથી. કેટલાંક અતિ-શય લાંબા તો કેટલાંક સંક્ષિપ્ત છે. અભયદેવસૂરિની ટીકા છે. આ ગ્રંથના પદોની સંખ્યામાં મતભેદ છે. અભયદેવના મતાનુસાર છત્રીસ હજાર પ્રશ્નો અને બે લાખ અકૃયાશી હજાર પદો છે જ્યારે સમવાયાંગ અને નંદિસૂત્ર પ્રમાણે ચોર્યાશી હજાર પ્રશ્નો અને એક લાખ ચુમ્ભાલીશ હજાર પદો છે. અવચૂર્ણીની રચના થઈ છે. બ્રાહ્મી લિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. અર્ધમાગધી ભાષાનો ઉલ્લેખ છે.

(૬) જ્ઞાતાર્થમકથા - જૈન આગમ સાહિત્યમાં વાણમયના પ્રકારની દૃષ્ટિએ ધર્મકથાનુયોગ નામનો એક આખો સ્વતંત્ર વિભાગ જ કરવામાં આવેલો છે. અને જ્ઞાતાર્થમકથા નામના આ આગમને એ વિભાગના નિર્દેશક તરીકે ગણવામાં આવે છે. હાલમાં ૧૯ અધ્યયનો જ ઉપલબ્ધ છે. આ ગ્રંથમાં રાજપુરુષોનાં નામો, નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, સમવસરણો, ધર્માચાર્યો, ધર્મકથાઓ, ઇલ્લૌકિક, પારલૌકિક, ઋધિવિશેષો, ભોગપરિત્યાગો પ્રવચ્ચાઓ, શ્રતપરિચ્છેદો, તપ, ઉપવાસ, પર્યાયો, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાનો, પાદપોષાગમનો, દેવલોકગમનો, સુકુલમાં પત્યવતારો, ઔધિલાભ અને અંત ક્રિયાઓ વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે.

(૭) ઉપાસકદસાઓ સૂત્ર :- આ ગ્રંથમાં અધ્યયનો દસ છે. અને ભગવાન મહાવીરના દસ ઉપાસકોના આચારનું વર્ણન છે. અભયદેવસૂરિએ આની પર ટીકા લખી છે. આનંદ ઉપાસક, કામદેવ ઉપાસક, ચુલણી પિતાગૃહપતિ, સુરાદેવ ગૃહપતિ, ચુલણગતક, કુંડકોલિક, શ્રમણોપાસક, સદાલપુત્ર કુંભારની, મહાશતક ગૃહપતિ, નંદિનીપિતા અને સાલિ હીપિતાની કથાઓના વર્ણન છે. વર્ણનોમાં વિવિધતા ખૂબજ ઓછી છે. આમ આ ગ્રંથમાં ઉપાસકોના સંક્ષિપ્ત જીવનની માહિતી છે.

(૮) અંતગડદસાઓ :- જેમના કર્મોનો ક્ષય થયો છે તેને અંતઃકૃત દહેવાય છે. જેમના કર્મોનો ક્ષય થયો છે તેવા કેવલીઓના કથન કહેતો આ ગ્રંથ આઠ વર્ગમાં રચાયેલો છે. પ્રથમ વર્ગમાં ગૌતમ કેવલીની ટંકોર તપશ્ચર્યાનું વર્ણન છે. બીજા વર્ગમાં આઠ અધ્યયન છે. ત્રીજા વર્ગમાં આણીયસ ગૃહપતિની વાત આવે છે. જેણે શત્રુજય પર્વત પર જઈને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યોનો ઉલ્લેખ છે. ચોથા-પાંચમા વર્ગમાં દસ - દસ અધ્યયન છે. ભગવાન અરિષ્ઠનેમિનો ઉલ્લેખ આવે છે. છઠા વર્ગમાં સોળ અધ્યયન છે. અભયદેવ સૂરિની ટીકા મળે છે. આઠમા છેલ્લા વર્ગમાં અનેક વ્રત, ઉપવાસ, તપના પ્રકારોનો ઉલ્લેખ છે.

(૯) અનુત્તરીપપાતિક સૂત્ર - અનુત્તર વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર વિશાળ ૩૩ પુરુષોના આખ્યાન છે. જૈનધર્મ ગ્રંથમાં અનુત્તરવિમાન નામના સ્વર્ગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં મૂળ દસ અધ્યયનો હતા. ત્રણ વર્ગમાં વહેંચાયેલો છે, ભલિકુમાર, દીર્ઘસેન સુનક્ષત્ર, ધન્ય, ઋષિદાસ, પેલક, રામપુત્ર, ચંદ્રકુમાર, પોષ્ટીપુત્ર, પેટાલકુમાર પોટલકુમાર, અને વહલકુમારના આખ્યાનો છે. આ સૂત્ર સંક્ષિપ્ત છે.

(૧૦) પ્રશ્નચાકરણ દશા - વિદ્યા સંખ્યાથી વ્યાકરણનું વિવેચન, પ્રતિપાદન એવો અર્થ થાય છે. તેમાં દસ અધ્યયનો છે. આસવ અને સંવરનું વર્ણન મળે છે. મૂળસૂત્ર નાશ પામ્યું હોય તેમ જાણાય છે. નંદિસૂત્રના ઉલ્લેખ પ્રમાણેનો વિષય કોઈ જ દેખાતા નથી મળતો નથી. અભયદેવ ટીકા

લખી છે. અહિંસા મતની પાંચ ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ છે. મતની પાંચ ભાવનાઓ, બ્રહ્મચર્યના પ્રતિપાદન માટે બત્રીસ પ્રકારની ઉપમાઓ બતાવીને પાંચ ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ છે.

(૧૧) વિવાહસૂત્ર— આ સૂત્રમાં પાપ અને પુણ્યના ક્રાંતિનું નિર્દેશન હોવાથી તેનું નામ વિવાહ સૂત્ર રાખવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં જકપાયતન મંદિરનો ઉલ્લેખ આવે છે. બેશ્વતસ્કંધમાં અને દરેકમાં દસ દસ અધ્યયનોમાં વહેંચાયેલો છે. મૃગાપુત્ર, ઉન્નિજત અભગ્નસેન, શકટ, ખુલ્લસ્પતિદત્ત, નંદિષેષુ, ઉગ્ગરદત્ત સોરિયદત્ત, દેવદત્તા, અંબુદેવી તથા સુખાહુ અને ભદ્રનાંદિ વિગેરે પર દંકા અધ્યયનો છે.

(૧૨) દૃષ્ટિવાદ—હેલુ' બારમું અંગ હાલ ઉપલબ્ધ નથી તેમાં વિલિપ્ત દૃષ્ટિઓની પ્રકૃતિ હોવાથી તેને દૃષ્ટિવાદ કહેવામાં આવે છે. વિશેષ નિશીથ ચૂલ્કિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, ધર્માનુયોગ, અને ગણિતાનુયોગના વિષયો હોવાથી છેદસૂત્રોની જેમ તેને ઉભય શ્રુત કહેવામાં આવ્યું છે. દૃષ્ટિવાદના વિષય વસ્તુને પાંચ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે. (૧) પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વ અનુયોગ અને ચૂલિકા, ઉપયુક્ત જણાવેલાં ૧૨ અંગોની વિષયસામગ્રી વર્તમાનકાળે પૂર્ણસ્વરૂપે ઉપલબ્ધ નથી. દૃષ્ટિવાદનો પ્રથમભાગ પરિકર્મ સાત પ્રકારનો છે. (૧) સિદ્ધ શ્રેણિક પરિકર્મ, મનુષ્ય શ્રેણિક, પુષ્ટ શ્રેણિક, અવગ્રહ શ્રેણિક, ઉપસંપાદન શ્રેણિક, વિપન્નશ્રેણિક, સ્યુતાસ્યુતશ્રેણિક, સૂત્ર વિભાગના ૮૮ લેદા છે. પૂર્વો-૧૪ પ્રકારનાં છે-(૧) ઉત્પાદ, અઆયણી, વીર્યપ્રવાદ, અસ્તિનાસ્તિ, જ્ઞાનપ્રવાદ, સત્યપ્રવાદ, આત્મપ્રવાદ, સમયપ્રવાદ, પ્રત્યાખ્યાનવાદ, વિદ્યાનુપ્રવાદ, અવનધય, પ્રાણવાદ, ક્રિયાવિશાલ અને લોકબિન્દુસાર. આ ૧૪ પૂર્વોનો વિસ્તૃત વિષય સમવાયાંગની ટીકામાં છે. અનુયોગ બે પ્રકારના બતાવ્યા છે. (૧) મૂલ્ય પ્રથમાનુયોગ (૨) ગાંડિકાનુયોગ. સૂત્રવિભાગમાં અન્ય તીર્થંકોના મતમતાંતરનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. ચૂલિકાની સંખ્યા બત્રીસ બતાવી છે. દૃષ્ટિવાદનો જે વિષય પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વ અને અનુયોગમાં નથી બતાવ્યો તે બધાનો સમાવેશ ચૂલિકામાં કર્યો છે. બુલ્લકસ્પનિયુક્તિના જણાવ્યા પ્રમાણે, અભિમાન, ચંચલ સ્વભાવવાળી, અને મંદબુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓને માટે દૃષ્ટિવાદના અધ્યયનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપાંગ સાહિત્ય

આ સાહિત્યમાં બાર ગ્રંથો છે. (૧) ઔપપાતિકસૂત્ર— ઉપપાત એટલે જન્મ. દેવ કે નરકલોકમાં જન્મ અથવા સિદ્ધ-ગમન અને તેના અધિકારવાળો આ ગ્રંથ છે. જનો, તાપસો, શ્રમણો, પરિત્રાજકો આદિનાં સ્વરૂપો તેમાં દર્શાવ્યાં છે. અંબડ પરિત્રાજકનો અધિકાર આવે છે. શ્રમણો, આહુવિકો, નિહલો, આદિ બતાવી કેવડી સમુદ્ધાત અને સિદ્ધ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે.

(૨) રાજપ્રશ્નીય :- રાયપલેણીય ગ્રંથમાં પ્રથમ સૂર્યાલદેવ ભગવાન મહાવીરને વંદવા જાય છે. ત્યારબાદ પાર્શ્વનાથન ગણધર શ્રી કેશીનો શ્રાવસ્તી નગરીમાં પ્રદેશીરાજ સાથેને સંવાદ છે. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ આ રસપ્રદ ગ્રંથ છે, એમ વિન્ટરનિજ કહે છે. આના પર મલયગિરિની ટીકા છે.

(૩) જ્વાલિગમ :- જેમાં જ્વાલનું અભિગમ-જ્ઞાન છે તેનું નામ જ્વાલિગમ, આ ગ્રંથમાં જ્વા, અજ્વા, જંબુ, દ્વિપતું ક્ષેત્ર, પર્વત વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. આ ગ્રંથની ગણના ઉત્કાલિક શ્રુત સાહિત્યમાં કરવામાં આવી છે. ભગવાન મહાવીર અને ગૌતમ ગણધરની વચ્ચેના જ્વા-અજ્વાન પ્રલેદોના પ્રશ્નો-ઉત્તરોનું વર્ણન છે. મલયગિરિની ટીકા છે આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ અને દેવસૂરિએ આના પર લઘુવૃત્તિએ લખી છે. નવ પ્રકરણમાં વહેંચાયેલો છે.

(૪) પ્રજ્ઞાપના :- આના કર્તા વાયકવંશીય આર્યશ્યામા આર્ય છે. ૩૬ પદોમાં વિલક્ષ્ણ છે. અંગસાહિત્યમાં જે સ્થાન ભગવતીસૂત્રનું છે તેવું સ્થાન પ્રજ્ઞાપના ગ્રંથનું ઉપાંગ સાહિત્યમાં છે. આ ગ્રંથમાં જ્વા, અજ્વા, આસ્રવ, બંધ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષનું વર્ણન છે. જેમાં જ્વાલ: પદાર્થોની પ્રજ્ઞાપના અર્થાત્ સુચ્યવસ્થિત જાણકારી છે તેનું નામ પ્રજ્ઞાપના છે. લેશ્યા, સમાધિ અને લોકસ્વરૂપની સમજ આપી છે.

(૫) સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ :- આ ગ્રંથમાં સૂર્યોદિ જ્યોતિષચક્રનું વર્ણન છે, ભદ્રબાહુએ આના પર નિર્ચુક્તિ રચી છે. આમ ૨૦ પ્રાભત છે (૧) મંડલગતિ સંખ્યા, સૂર્યનો તિર્યક પરિભ્રમ, પ્રાકાશ્ય ક્ષેત્રપરિમાણ, પ્રકાશસંસ્થાન, લેશ્ય પ્રતિઘાત, ઓજ: સંસ્થિતિ, સૂર્યોવારક ઉદયસંસ્થિતિ, પૌર્ણ છાયાપ્રમાણ યોગસ્વરૂપ, સંવત્સરોના આદિ અને અંત સંવત્સરના લેદ, ચંદ્રની વૃદ્ધિ-અપવૃદ્ધિ, જ્યોત્સનાપ્રમાણ શીઘ્રગતિ નિર્ણય જ્યોત્સના લક્ષણ ચ્યવન અને ઉપપાત ચંદ્રસૂર્યોદિની ઉંચાઈ, તેમનું પરિમાણ અને ચંદ્રોદિને અનુભાવ આદિ વિષયોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. આ ગ્રંથ ખગોળશાસ્ત્રના અભ્યાસીને ઉત્તમ પ્રેરણા આપે તેવો છે.

(૬) જંબુદ્વિપ પ્રજ્ઞપ્તિ :- આમાં જંબુદ્વીપનું વિસ્તાર્થ વર્ણન છે. ભૂગોળ વિષયક ગ્રંથ છે. આના પર શાંતિચંદ્રન ટીકા મળે છે. આમાં ભારત વર્ષના વર્ણનમાં રાજ ભસ્તર્ન ઘણી કથાઓ આવે છે. ગ્રંથ બે ભાગમાં છે. પૂર્વાર્ધમાં ચા: અને ઉત્તરાર્ધમાં ત્રણ વક્ષસ્કાર છે.

પ્રથમ વક્ષસ્કારમાં ભરતક્ષેત્રનું વર્ણન છે, ખીજામાં અવસર્પિણી અને ઉસર્પિણી કાળના છ લેદ બતાવ્યા છે. ત્રીજામાં ભરતરાજના દિગ્વિજયનું વર્ણન છે. પાંચમાં વક્ષસ્કારમાં તીર્થંકરોના જન્મોત્સવનું વર્ણન છે.

(૭) ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ :- ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિનો વિષય સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિના

વિષયને મળતો આવે છે. ૨૦ પ્રાણુઓમાં ચંદ્રના પરિભ્રમણનું વર્ણન છે. આમ ચંદ્રજ્યોતિષને લગતો ગ્રંથ છે. વિન્દર નિત્યના મત પ્રમાણે આ પ્રજ્ઞપિત્રથી વૈજ્ઞાનિકગ્રંથો છે. આના પર મલયગિરિની ટીકા મળે છે. સ્થાનાંગસૂત્રમાં ચંદ્રપ્રજ્ઞપિત્ર, સૂર્યપ્રજ્ઞપિત્ર, જંબૂદ્વિપપ્રજ્ઞપિત્ર અને દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞપિત્રની ગણના અંગબાહ્યશ્રુતમાં કરવામાં આવી છે.

(૮) કલ્પિકા:- આનુ ખીજું નામ નિરયાવલિ પણ છે. નિરય એટલે નરકજ્યોતિષની આવલિ કરનાર ગ્રંથ તે નિરયાવલિ. આ ગ્રંથમાં મગધના રાજા શ્રેણિકનું મૃત્યુ તેના પુત્ર કોણિકથી ધ્યેલી વાતનો ઉલ્લેખ છે. જે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ છે. નિરયાવલિ ગ્રંથમાં દસ અધ્યયનો છે. શ્રેણિકના દસ પુત્રો કાલિકુમાર આદિ તેમના પિતામહ વૈશાલિના રાજા એટલે સાથે યુદ્ધમાં લડતાં મરાયા અને નરકમાં જઈ મોક્ષ પામશે તેવી હકીકત છે.

(૯) પુષ્પિકા - દસ અધ્યયનોમાં વહેંચાયેલો છે. પુષ્પિક વિમાનમાં ખેસી દેવદેવીઓ ભગવાન મહાવીરને વંદન કરવા આવે છે, અને તેમના પૂર્વભવ વિશે મહાવીર ગૌતમને સમજાવે છે. ચંદ્ર અને સૂર્યની પૂર્વકરણી, મહાશુક્રદેવનો પૂર્વભવ, સોમલપ્રાહ્મણ્ય, બહુપુત્રીયા દેવીનો પૂર્વભવ-સુભદ્રા સાધવી, પૂર્ણભદ્ર દેવનો ભવ, માણિભદ્ર, દત્તદેવ, બલનામ દેવ, શિવદેવ, અને અનાદિતદેવના પૂર્વભવનું વર્ણન આવે છે. ભગવતીસૂત્ર જેમ આમાં પણ પ્રાહ્મણ્ય શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે.

(૧૦) પુષ્પચૂલિકા-આ દસ અધ્યયનોનો ગ્રંથ છે. પુષ્પિકા પ્રમાણે શ્રી હરિ વગેરે દસ દેવીઓની પૂર્વકરણીનું વર્ણન છે. શ્રીનો પૂર્વભવ ભૂતા નામની સ્ત્રી હતો તેને પાર્થભગવાને નિગ્રંથ પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા કરાવી હતી.

વૃષ્ણિદશા :- ૧૨ અધ્યયનોમાં આ ગ્રંથ રચાયો છે. વૃષ્ણિવંશના બલભદ્રના ૧૨ પુત્રો ભગવાન નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લઈ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મોક્ષે જશે તેનું વર્ણન છે.

મૂલસૂત્રો-

મૂલસૂત્રો ચાર પ્રકારનાં છે. આવશ્યક, દસ વૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન, પિંડનિર્ચુકિત કે ઓઘનિર્ચુકિત. મૂલસૂત્રને અર્થ પ્રમાણે બેઈ એ સર્વ નવદિક્ષિત સાધુઓને મૂળમાં એટલે કે સૌથી પ્રથમ પઠન કરવાનું સૂત્ર, ખીજના મતે મૂળસૂત્ર એટલે જેના પર નિર્ચુકિતઓ રચાઈ હોય તેને મૂળસૂત્ર કહેવામાં આવે છે, વેપરના મતે ઉત્તરાધ્યયન, આવશ્યક, દસવૈકલિક અને પિંડનિર્ચુકિત એવો સૂત્રોનો ક્રમ છે.

(૧) આવશ્યક સૂત્ર :- આવશ્યક સૂત્ર અંગ આગમ જેટલું પ્રાચીન છે. આ ગ્રંથમાં જૈન સાધુઓ માટે પ્રતિદિન આવશ્યક ક્રિયા સંબંધી કરવાના પાઠ છે, તેના છ પ્રકાર છે. ૧ સામયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનકા, પ્રતિક્રમણ, કાયો-ત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન. આ સૂત્ર પર આચાર્ય ભદ્રબાહુની નિર્ચુકિત અને ભાષ્ય છે, ક્ષમાશ્રમણ જિનમદ્રગણિએ

વિશેષાવશ્યક લાખ્યની રચના કરી છે, જિનદાસગણિમહત્તરે ચૂર્ણી લખી છે, આચાર્ય હરિભદ્રની શિષ્યહિતા નામની ટીકા છે. મલયગિરિની પણ ટીકા છે. હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની ટીકામાં છ પ્રકરણોનું પાંચીસ અધ્યયનોમાં વર્ણન કર્યું છે. જેમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કથાઓ મળે છે. તિલકાચાર્યે લઘુવૃત્તિ લખી છે. પ્રથમ આવશ્યક સામાયિકમાં મન, વચન અને કાયા વડે સર્વ કાર્યોનો ત્યાગ કરી સમભાવથી સામાયિક મત લઈ એક આસને ૪૮ મિનિટ સુખી સ્વાધ્યાય કરવું. ખીજા આવશ્યકમાં ચોવીસ તીર્થકરોના સ્તવનો આવે છે. ત્રીજામાં વંદન અને સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, પ્રતિક્રમણ કરતાં સર્વજીવોને મન, વચન અને કાયિક રીતે ક્ષમા કરવાની તથા માગવાની હોય છે. કાયોત્સર્ગાવસ્થામાં સર્વ વિદ્યુત્તિઓથી મન અને શરીરને હટાવી એક જ ધ્યાનમાં રિચ્છ કરવાનું, છઠ્ઠામાં અશન, પાન, ખાવું, અને સ્વાદનો ત્યાગ કરવાનું કહેલું છે.

(૨) દસવૈકલિક સૂત્ર :- આના રચયિતા આચાર્ય શય્યંભવસૂરિ છે. શિર્ષક પ્રમાણે દસ અધ્યાપયનો છે. વૈકલિકનો અર્થ કાલથી નિવૃત્ત-વિકાલે અધ્યયન ઘઈ શકે તે દસ વૈકલિક. આચાર્ય શય્યંભવસૂરિએ પોતાના પુત્ર મનક માટે પૂર્વમાંથી લઈને રચ્યું હતું. પ્રથમ ગાથામાં જ ધમ્મો મંગલમુક્કિઠં અહિંસા સંજ્ઞો ત્વો. અહિંસા સંધમ અને તપ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ ધર્મ છે. ઉત્તમોત્તમ છે. આચાર્ય ભદ્ર-બાહુએ આની પર નિર્ચુકિત રચી છે. આ ગ્રંથોમાં આવતાં ઉદાહરણો જેવા જ બૌદ્ધ ધર્મના ધર્મપદમાં ઉદ્ભવેલો આવે છે. આ ગ્રંથનું અધ્યયન સંધ્યા સમયે કરવામાં આવતું હતું. આ ગ્રંથ પર અને ગસાયસિંહ અને જિનદાસગણિ મહત્તરે ચૂર્ણી લખી છે. અને આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ ટીકા રચી છે. આ ઉપરાંત તિલકાચાર્યની, સુમતિસૂરિની અને વિનયહંસની વૃત્તિઓ ઉપલબ્ધ છે.

વોટ્ટર શૂબ્રિંગે આ ગ્રંથનો ભૂમિકા સાથે તથા પ્રો. લાયમને મૂલસૂત્ર અને નિર્ચુકિતનો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. પિશલના મતાનુસાર ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ અતિ મહત્વનો માન્યો છે.

(૩) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર :- આ ગ્રંથના ૩૬ અધ્યયનોમાં ભગવાન મહાવીરનો અતિમ ઉપદેશ લખવામાં આવ્યો છે. ભગવાન મહાવીર પ્રભુએ નિર્વાણના સમયે સોળ પહોરની દેશના આખી તેમાં પંચાવન અધ્યયનો પુણ્યરૂપ વિપાકના અને પંચાવન અધ્યયનો પાપરૂપ વિપાકના કથા છે. ત્યાર પછી અપૂષ્ટ એવા ઉત્તરાધ્યયનનાં ૩૬ અધ્યયનો પ્રકાશમાં છે. તેથી તેનું ખીજું નામ અપૂષ્ટ વ્યાકરણ પણ કહેવાય છે. વિન્દર નિત્ય આ ગ્રંથને શ્રમણ-કાવ્યનું નામ આપી વૈદિક સાહિત્ય મહાભારત, બૌદ્ધના ધર્મપદ અને સુત્તનિપાતની સાથે તુલના કરી છે. બલ શાપેન્ડિયરે અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસ્તાવના સાથે મૂલ પાઠનું સંશોધન કર્યું છે. આના પર વ્યાખ્યા સાહિત્ય ઘણું બધું લખાયું છે. જેમાં આચાર્ય

લદ્રખાહુની નિર્ચુકિત, જિનદાસગણી મહત્તરની ચૂણી, વાદિવેતાલ શાંતીસૂરિની શિષ્યહિતા નામની પ્રાકૃત ટીકા, નેમિચંદ્રસૂરિએ સુખબોધા નામની ટીકા, આ ઉપરાંત-લક્ષ્મીવલ્લભ, જ્યેષ્ઠીર્તિ, કમલસંયમ, ભાવવિજય, વિનય-હંસ, હર્ષકૂલ આદિ વિદ્વાનોની ટીકાઓ લખાઈ છે. હર્મન યાકોવીએ એકેડ બુક્સ ઓફ ધ ઇસ્ટના ૪૫ મા ભાગમાં અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે.

(૪) પિંડ નિર્ચુકિત :-

પિંડ એટલે આહાર-તે સંબંધી વર્ણન છે. આ ગ્રંથમાં પિંડનિરૂપણ, ઉદ્દગમદોષો, ઉત્પાદનદોષો, એષણદોષોનું વર્ણન કરતી ૬૭૧ ગાથાઓ આઠ અધિકારમાં રચાયેલી છે. આના રચયિતા આચાર્ય લદ્રખાહુ છે. ઉદ્દગમ, ઉત્પાદન, એષણ, સંયોજના, પ્રમાણ, અંગાર, ધૂમ અને કારણ પિંડના ૯ ભેદ ખતાવ્યા છે. ઉદ્દગમના ૧૬ પ્રકાર, ઉત્પાદનના ૧૬ ભેદ, એષણના ૬૬ ભેદ, સ્વાદને માટે ગૌચરીમાં પ્રાપ્ત વસ્તુઓને મેળવી ખાવી તે સંયોજના દોષ છે, આહારના પ્રમાણને (માપને) ધ્યાનમાં લઈને લિક્ષા શ્રેણી કરવી નહીં તે પ્રમાણદોષ છે. આગમાં સારી રીતે પકવેલા ભોજનમાં આસક્તિ રાખવી તે અંગારદોષ છે. ભોજનની નિંદા કરવી તે ધૂમ દોષ અને સંયમ, ધ્યાન ને લક્ષમાં લીધા વિના ભોજન કરવું તે કારણદોષ માનવામાં આવ્યા છે.

અથવા-ઓઘનિર્ચુકિત :-

ઓઘ એટલે સામાન્ય કે સાધારણ આવે અર્થ નિર્ચુકિતમાં કરવામાં આવ્યો છે. આના રચયિતા લદ્રખાહુ છે. આને આવશ્યક-નિર્ચુકિતનો અંશ મનાય છે. સાધુઓના સામાન્ય આચારવિચારનું વર્ણન ૮૧૧ ગાથાઓમાં કરેલું છે. દ્રોણાચાર્યે આના પર ચૂણી જેમ પ્રાકૃત પ્રધાન ટીકા રચી છે. મલયગિરિની વૃત્તિ અને અવચૂરિ પણ મળે છે. ઓઘનિર્ચુકિતમાં પ્રતિલેખન, પિંડદાર, ઉપધિનિરૂપણ, અનાયતનવર્જન, પ્રતિષેવણદાર, આલોચનાદાર અને વિશુદ્ધિદાર એમ ચરણ કરણનું વર્ણન છે.

છેદસૂત્રો—

છેદસૂત્રોની સંખ્યા છ છે. (૧) નિશીથ, બૃહત્કદ્દપ, વ્યવહાર, દશાશ્રુતસ્કંધ, પંચકદ્દપ, અને મહાનિશીથ. આ ગ્રંથોમાં નિશીથ, પંચકદ્દપ, અને મહાનિશીથ ગણધરચિત છે. જ્યારે બૃહત્કદ્દપ, અને દશાશ્રુતસ્કંધના રચયિતા લદ્રખાહુ સ્વામી છે. તેમાં પંચકદ્દપ નામનું છેદસૂત્ર વિચિત્ર થયેલું છે. તેના પર સંઘદાસગણિએ ભાષ્ય રચ્યું છે. તે આજે ઉપલબ્ધ છે. આ છેદસૂત્રો પર નિર્ચુકિત, ભાષ્યો, બૃહત્ભાષ્ય, ચૂણી, અવચૂરિ અને ટિપ્પણ સાહિત્ય લખાયું છે. તેનો વિષય સાધુસાધ્વીઓના આચાર, ગૌચરી, લિક્ષા,

કદ્દપ, ક્રિયા અને સામાન્ય નિયમમાર્ગોનું પ્રતિપાદન કયું છે. તેની સાથે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ ઉત્સર્ગ અપવાદી માર્ગોનું પણ સમયાનુસાર નિરૂપણ કયું છે.

સામાન્ય રીતે આ છેદસૂત્રો અપવાદ માર્ગના સૂત્રો ગણાય છે. આમાં વિશેષતઃ સાધુઓના આચારનું પ્રતિપાદન છે. છતાં કયાંક કયાંક શ્રાવકના આચાર સંબંધી પણ ચર્ચા છે. જેવાં કે અગિયાર પ્રતિમાઓ (વતો), ગુરુની તેત્રીસ પ્રકારની આશાતના ટાળવી. કોઈ આચાર્ય પદવીદાનને યોગ્ય ન હોય તો તે પદવી છોડાવવી અને આલોચના કરવી વગેરે આચારોનું નિરૂપણ છે. વિન્ટરનિત્ય કહે છે. કે આ છેદસૂત્રોમાં ખરી ઉપયોગી વાત ત્રીભથી પાંચમા છેદ સૂત્રોમાં જ છે. જે ઘણાં પ્રાચીન છે. ટૂંકમાં આ આજે ગ્રંથ ટૂંકમાં સાધુસંઘનો નિયમનગ્રંથ છે. આને મળતો આવતો ઐદ્વગ્રંથ વિનયપિટક છે. છેદસૂત્રોમાંનું બૃહત્કદ્દપ સૂત્ર એ પ્રાચીન કદ્દપસૂત્ર છે. સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં લખાયેલાં છે.

(૧) નિશીથસૂત્ર :-

સ્પષ્ટ કરનાર સાધુઓને પ્રાયશ્ચિત રૂપે કરવાની ક્રિયાઓ વિશે નિશીથસૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એકવાર અન્નભયેપણ અકૃત્ય થયું હોય તો આલોચના કરી શુદ્ધ થવું, ફરી તે અકૃત્ય ન થાય તેની તકેદારી રાખવી આમ ધર્મનિયમોનો ખભનો છે. ૨૦ ઉદ્દેશકમાં રચાયેલો છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ૬૦ બોલ છે. બીજામાં ૬૦, ૮૦, ૧૦૦, ૮૦, ૭૭, ૬૧, ૧૭, ૨૮, ૪૭, ૬૨, ૩૦, ૬૦, ૪૫, ૧૫૪, ૫૦, ૧૫૧, ૬૪, ૩૬ એમ ક્રમિક બોલ છે. જ્યારે વીસમા ઉદ્દેશકમાં આલોચનાપૂર્વકના પ્રાયશ્ચિતો — માસિક, લઘુમાસિક ચતુર્માસિક, આદિ પ્રાયશ્ચિતોની વિધિનું વર્ણન છે.

(૨) બૃહત્કદ્દપ સૂત્ર -

છ ઉદ્દેશકમાં સાધુસાધ્વીઓના આચારવિચારનું વર્ણન છે વિન્ટર નિરજનાના મત પ્રમાણે બહુ પ્રાચીન ભાષાનું છેદસૂત્ર છે. અમુક અપરાધ માટે અમુક પ્રાયશ્ચિત કરવું તે આ ગ્રંથમાં ખતાવ્યું છે. આ પ્રાચીનતમ આચારસૂત્રોનું મહાશાસ્ત્ર છે. ટીકાકારોએ બીજા આગમોની જેમ આમાં પણ ઘણાં ફેરફાર કર્યા છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ૫૧ સૂત્રો છે, તેમાં સાધુસાધ્વીઓના આહાર, વિહાર, ગમનાગમનની ક્ષેત્રમર્યાદા નક્કી કરેલ છે. તે સિવાય આગળનાં ક્ષેત્રમાં વિહાર નિષેધ ગણાવ્યો છે. ઉપાશ્રયની જગ્યા પણ સ્વચ્છ અને અહિંસાયુક્ત હોવી જોઈએ. પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્ર અને રમ્ભોહરણનું કથન છે. આ ઉપરાંત સાધુસાધ્વીઓએ એક બીજાના સ્થાને (ઉપાશ્રયમાં) આવવા જવાની મર્યાદાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પ્રાયશ્ચિત અને આચારવિધિનો ઉલ્લેખ છે. આહાર લેવો - વાપરવો વિગેરેના નિયમો ખતાવ્યા છે. છેલ્લા ઉદ્દેશકમાં સાધુસાધ્વીઓને છ પ્રકારનાં દુર્વચનો બોલવાનો નિષેધ કર્યો છે.

(૩) વ્યવહાર

આ શ્રંથના દસ ઉદ્દેશકમાં આચારથી પતિત થયેલા મુનિઓએ કરવી પડતી આલોચના અને તે આલોચના સાંભળનાર અને કરનાર મુનિઓ કેવા હોવા જોઈએ તે કેવા ભાવથી કરવા જોઈએ તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમના વિહાર વર્ણવ્યા છે. કોને ગણિ, મુનિ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાયની પદવી આપવી તે બતાવ્યું છે. ગોચરી માટેના નિતિનિયમોનું વર્ણન છે. વ્યવહારસૂત્રને દ્વાદશાંગનું નવનીત કહેવામાં આવ્યું છે. સ્વાધ્યાય કરવાના, ગોચરી આપનાર ગૃહસ્થ સાથે કેવી રીતે વર્તવું, કેમ આજ્ઞા લેવી, કેવું અને કેટલું ભોજન લેવું, ક્યારે ભોજન કરવું, આગમોનું અધ્યયન કરવું તે ક્યારે કરવું વિગેરેનું વર્ણન છે, આમ સાધુ-સાધ્વીઓના વ્યવહારોનું વર્ણન હોવાથી તે વ્યવહારસૂત્ર નામ યથાર્થ છે. આના કર્તા શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુ છે જેમણે નિર્ચુકિત લખી છે; લાખ્ય પણ મળી આવે છે પણ નામેલ્લેખ નથી. મળતો મલયગિરિએ લાખ્ય પર વિવરણ લખ્યું છે. અવચૂરિ પણ લખાઈ છે.

(૪) દશાશ્રિત સ્કંધ :-

દસાશ્રિતસ્કંધ દસ અધ્યયનોમાં ભદ્રબાહુએ રચીને તેના પર નિર્ચુકિત લખી છે. ચૂર્ણિ પણ લખાઈ છે. પ્રહારિ પાર્થિવદ્રે આનો પર વૃત્તિ લખી છે. પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિથી પ્રતિકૂળ આચરણ કરે તો અસમાધિનું કારણ થાય છે. તે પ્રમાણે મુનિ પોતાના સંયમથી પ્રતિકૂળ આચરણ કરે તો સંયમમાં અસમાધિ મેળવે છે. તેથી અસમાધિના ૨૦ સ્થાનો દર્શાવ્યાં છે સખલ પ્રહાર થાય તો અશક્તિ આવે છે તેમ સાધુને ચારિત્રમાં અશક્તિ લાવનાર ૨૧ સખળ દોષ, ગુરુની ત્રેત્રીસ આશાતના, આચાર્યની આઠ સંપદા તેના ભેદ, શિષ્ય માટેની ચાર પ્રકારની વિનય પ્રવૃત્તિ અને તેના પ્રભેદ, ચિત્તસમાધિનાં દસ સ્થાન, શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓ, લિક્ષુપ્રતિમા, વીરપ્રભુના ચવન, જન્મ, સંહારણ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, ને મોક્ષ ક્યારે પામ્યા તે સંબંધીનું પર્યુષણા કલ્પ, મોહનીય કર્મ-બંધન વિશેનું વિવરણ અને તેના ત્રીસ સ્થાન, નવ નિદાનો તેમાં બતાવ્યા છે.

(૫) પંચકલ્પ સૂત્ર :-

આ છેદસૂત્ર હાલ મૂળ સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ નથી. આના પર સંઘઠાસગણિએ લાખ્ય રચ્યું છે. ચૂર્ણિ પણ લખાઈ છે જે ઉપલબ્ધ નથી. પંચકલ્પ લાખ્ય એ પ્રહારકલ્પ લાખ્યનો અંશ માનવામાં આવે છે. મલયગિરિ અને ક્ષેમકિર્તિસૂરિએ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૬) મહાનિશીથ સૂત્ર :-

મહાનિશીથ સૂત્રને સમગ્ર પ્રવચનનો પરમસાર પણ કહેવામાં આવ્યું છે. આ સૂત્ર મૂળ નષ્ટ પામ્યું હતું. તેના

ઉદ્ધારક આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ છે. આ શ્રંથમાં તંત્ર સંબંધી તથા જ્ઞેનાગમેના અતિરિક્ત અન્ય શ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે. ૯ અધ્યયનો આવેલાં છે. પ્રથમમાં ૧૮ પાપસ્થાનકો, કર્મોનાં વિપાક ફળનું વિવેચન, ત્રીજા ચોથામાં કુશીલ સાધુઓના સંસર્ગનો નિષેધ કર્યો છે. નવકારમંત્ર અને ઉપધાન, દયા, અને અનુકંપાના અધિકારોનું વિવેચન છે. પાંચમા અધ્યયનમાં ગુરુશિષ્યના સંબંધને વર્ણવી ગચ્છનું વર્ણન છે. આના પ્રકરણના આધારે 'ગચ્છાચાર' નામનું પ્રકીર્ણક શ્રંથ રચવામાં આવ્યું છે. છઠ્ઠા અધ્યયનમાં પ્રાયશ્ચિત્તના દસ અને આલોચનાના ચાર પ્રકારોનું વર્ણન છે. આ ઉપરાંત કમલપ્રલા આદિની કથાઓ, તાંત્રિક કથનો તથા અન્ય શ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે. વિન્ટર નિત્યના મતે આગમ પછીનો આ શ્રંથ હોય તેવું જણાય છે.

દસ પ્રકીર્ણક-

આ પ્રકીર્ણક શ્રંથો છૂટા છે. તે રચના પદ્ધતિમાં વેદનાં પરિશિષ્ટોને મળતાં આવે છે. તે પદ્યમદ્ધ છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં પ્રકીર્ણક શ્રંથોની રચના ૧૪૦૦૦ બતાવી છે તેમાંથી આજે દસ ઉપલબ્ધ છે. (૧) ચતુ:શરણુ, આતુર પ્રત્યાખ્યાન, મહાપ્રત્યાખ્યાન, ભક્તપરિજ્ઞા, તંદૂલ-વૈચારિક, સંસ્તારક, ગચ્છાચાર, ગણિવિદ્યા, દેવેન્દ્રસ્તય, મરણસમાધિ.

(૧) ચતુ:શરણુ:—આનું બીજું નામ 'કુશલાનુબંધિ' પણ છે. ૬૩ ગાથાઓમાં આરેહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મ-એ ચારનું શરણુ લેવાનું કહ્યું છે. આના કર્તા વીરભદ્ર મનાય છે. આના પર ભુવનતુંગની વૃત્તિ અને ગુણરત્નની અવચૂરિ છે. ચારનું શરણુ લેવાથી દુઃકૃતાની નિંદા અને સુકૃતની અનુમોદના થાય છે તેનું વર્ણન છે.

(૨) આતુર પ્રત્યાખ્યાન:—૭૦ ગાથાઓમાં બાલમરણ, બાલપંડિત મરણ, અને પંડિતમરણ કોનાં થાય છે તેનું વર્ણન છે. આના કર્તા વીરભદ્ર છે. ભુવનતુંગની વૃત્તિ અને ગુણરત્નની અવચૂરિ મળે છે. આ ઉપરાંત પંડિને આતુર-રોગાવસ્થામાં શેનાં શેનાં પ્રત્યાખ્યાન લેવા, શું શું વોસરાવવું, (ત્યજવું) કેવી કેવી ભાવના ભાવવી, સર્વ જીવોને ખમાવવા અને ઉત્તમ મરણ કેવી રીતે થાય છે તે બતાવ્યું છે.

(૩) મહા પ્રત્યાખ્યાન:—મોટાં પ્રત્યાખ્યાનો ને ૧૪૨ ગાથાઓને અનુષ્ટુપ છંદમાં રચવામાં આવ્યાં છે. જે પાપો થયા હોય, તેને યાદ કરી, તેના ત્યાગ કરવા, ભાવ શરૂ થઈ નાંખવું, પંડિત મરણ થાય તેવી આત્મશિશ્વિતે વ્યગ્ર કરી સર્વ અસત્ પ્રવૃત્તિ ને ત્યજવી, દુ:ખમય સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉભો કરવો વિગેરે પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી સિદ્ધિ મળે છે. તેનું વર્ણન છે.

(૪) લક્ષ્મીપરીક્ષા :-

વીરસદ્રચિત ૧૭૨ ગાથાઓમાં અભ્યુદયત મરણથી આરાધના થાય છે. તે મરણ લક્ષ્મીપરીક્ષા, ઈંગિની અને પાદપોષગમન એમ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણવ્યું છે. લક્ષ્મીપરીક્ષા પ્રમાણે મરણ સવિચાર અને અવિચાર એમ બે પ્રકારનું છે. સંસારની નિર્ગુણતા ઓળખી પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક સર્વ દોષ ત્યજી આલોચના મેં સંસારમાં ઘણું લોગવ્યું વગેરેનો વિચાર કરી લક્ષ્મીપરીક્ષા-મરણની અનશનવિધિ અને લાવના આચરવાનું કહ્યું છે. મનેને માંકડા સાથે સરખાવ્યું છે. અહીં સ્ત્રીભક્તિને ભુજંગીની, અવિચારની ભૂમિ, શોકની નહીં, પાપની ગુફા, કપટની કુટી, કલેશ કરનારી, અને દુઃખની ખાણ એવી ઉપમાઓ આપી છે.

(૫) તંદુલવૈચારિક :-

આ ગ્રંથમાં ૫૮૬ ગાથાઓમાં ગર્ભનો કાળ, યોનિનું, સ્વરૂપ, ગર્ભવતીસ્ત્રીઓના ખાવાપીવાની તથા માતા-પિતાના અંગોનું વર્ણન છે. આ ઉપરાંત બેડકા વર્ણન તદુલગણના, વિગેરેનું વિવેચન ગાથાઓ આ ઉપરાંત ગદ્યમાં પણ છે. જીવની દસ અવસ્થાઓનું વર્ણન છે. સ્ત્રીની ઉપમાઓમાં પ્રકૃતની વિપમ, પ્રિય વચન બાલનારી, બળનો વિનાશ, કરનારી, વૈરી સ્વભાવવાળી, આમ પુરુષને કામુક બનાવનારી તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિજ્યાવેમલની વૃત્તિ મળે છે. એકસો વર્ષના આયુષ્યવાળો પુરુષ પ્રતિદિન તંદુલ-લાત ખાય તેની સંખ્યાના વિચારના ઉપસક્ષણથી આ સૂત્રનું નામ તંદુલ-વૈચારિક રાખવામાં આવ્યું હોય તેમ લાગે છે.

(૬) સંસ્તારક :-

૧૨૩ ગાથાઓમાં મરણ થયાં પહેલાં સંધારો કરવામાં આવે છે તેના માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. એક જ સ્થળે એક આસન પર ગૃત્યુ સુધી અનશન લેવામાં આવે છે તેનું વર્ણન છે.

શુભરતની અવચરિ મળે છે. વંચ મલ્લિઓમાં વૈદ્યર્થમણિ સુગંધિત પદાર્થોમાં ગોશીપંચદન અને રત્નમાં વજ્ર શ્રેષ્ઠ છે તેવી રીતે સંસ્તારકને સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે.

(૭) ગરજાચાર :-

ગરજનું સ્વરૂપ અંતાવ્યું છે. સારો ગરજ સારા આચાર્યથી બને છે. તેમાં આચાર્યના લક્ષણો, શિષ્યની દશા, ગરજના લક્ષણો બતાવી શિષ્યે સારા ગરજમાં ગુરુની આજ્ઞાપૂર્વક નિવાસ કરવાનું જણાવ્યું છે. ૧૩૭ ગાથાઓ અનુપદ્મ પછંદમાં અને આયાં છંદમાં છે. આના પર આનંદ-વિમલસૂરના શિષ્ય વિજ્યાવેમલની ટીકા મળે છે. આચાર ભ્રષ્ટ કન્વાવાળા અને ઉન્માર્ગ સ્થિત આચાર્યમાર્ગને નાશ કરનારા ગણવામાં આવ્યા છે. આમાં ત્રણ અધિકાર છે. આ ગ્રંથમાં સાધુને ખાલિકા, વૃદ્ધા, નાતિન, દુહિતા અને

બેનના સ્પર્શનો નિષેધ કર્યો છે. આના પરની ટીકામાં વરાહમહિરને લદ્રબ્રાહુના ભાઈ તરીકેનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત ચંદ્રસૂરપ્રજ્વિત વગેરેનો અભ્યાસ કરીને વરાહમહિરે વારાહીસંહિતાની રચના કર્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

(૮) ગણિવિદ્યા :-

આ ન્યોતિપનો ગ્રંથ છે. તેમાં દિવસ, રાત્રિ, તિથિ, નક્ષત્ર, કરણ, અહાદિવસ, મુદૂર્ત, શકુન લક્ષ અને નિમિત્તના ખલન દરેકનું ૮૨ ગાથાઓમાં વર્ણન કરેલું છે. હોરા શબ્દનો ઉલ્લેખ અહીં મળે છે.

(૯) દેવેન્દ્રસ્તવ :-

૨૦૭ ગાથાઓમાં દેવેન્દ્ર લગવાન મહાવીરની સ્તુતિ કરે છે તે ૩૨ પ્રકારના દેવોનું સ્વરૂપ તેના પેટાવિભાગો, ચંદ્ર, સૂર્ય, અહ, નક્ષત્રાદિનાં નામ, સ્થિતિ, લવન, પરિચલ વગેરેનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. વીરભદ્ર રચિતા માનવામાં આવે છે.

(૧૦) મરણસમાધિ :-

૬૬૩ ગાથાઓ છે. સમાધિથી મરણ કેમ થાય છે તેનું વિધિપૂર્વકનું વર્ણન છે. શિષ્યના મરણના પ્રશ્નના જવાબરૂપે આરાધના, આરાધક, આલોચના, સંલંબના, ક્ષામણા, કાલ, ઉત્સર્ગ, અવકાશ, સંસ્તારક, નિસર્ગ, વૈરાગ્ય, મોક્ષ, ધ્યાનવિશેષ, લેશ્યા, સમ્યકત્વ, અને પાદોપગમન વિગેરે ચૌદ દ્વારોનું વિવેચન છે. અંતમાં બાર લાવનાઓનું વર્ણન છે.

આ દસ પ્રકીર્ણક ઉપરાંત બીજા પ્રકીર્ણકોની રચના થઈ છે. તેમાં ઋષિભાષિત, તીથોદ્ગાર, અજીવકંડપ, સિદ્ધ-પાહુડ, આરાધના પતાકા, દ્વીપસાગર પ્રજ્વિત, ન્યોતિષ-કરંડક, અંગવિદ્યા, યોનિપ્રાભત વિગેરે છે.

(૨) તૃલિકાઓ

(૧) નંદી (૨) અનુયોગ દ્વાર-નંદિસૂત્રની ગણના અનુયોગદ્વાર સાથે કરવામાં આવે છે. નંદીસૂત્રમાં ૬૦ પદાત્મક ગાથાઓ અને ૫૬ સૂત્ર છે. શરૂઆતની ગાથાઓમાં મહાવીર, સંઘ અને શ્રમણોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. જ્ઞાનના પાંચ ભેદ વર્ણવ્યા છે. દ્વાદશાંગ ગલિપિટક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ અહીં મળે છે. નંદીસૂત્રમાં શ્રુતના બે ભાગ પડવામાં આવ્યા છે. (૧) ગમિકશ્રુત (૨) આગમિકશ્રુત, ગમિકશ્રુતમાં દષ્ટિવાદ અને આગમિકમાં કાલિકશ્રુતનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રતસાહિત્યના બે ભેદ પાડ્યા છે. અંગગ્રાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ. ટીકાકારના મતે પ્રવિષ્ટોની રચના ગણ્યવરોએ અને અંગબાહ્યની રચના રથવિરોએ કરેલી છે. અંગબાહ્યના પણ બે ભેદ, આવશ્યક અને આવશ્યકવ્યતિરિક્ત એમ પાડવામાં આવ્યા છે. આના પણ પ્રભેદ પાડ્યા છે. ૭૨ કલાઓ અને સાંગોપાંગ ચાર વેદોનો ઉલ્લેખ મળે છે. આના

રચયિતામાં મતભેદ છે. કેટલાકને મતે દેવવાચક છે. કેટલાકને મતે દેવર્ધિંગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે. કેટલાક બંનેને એક જ માને છે. પરંતુ દેવવાચક અને દેવર્ધિંગણિના ગ્રંથ જુદા જુદા હતા આ ગ્રંથ પર જનદાસગણિની ચૂણી, ભદ્રબાહુની અને મલયગિરિની ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે.

આ ઉપરાંત આ સૂત્રમાં સ્થવિરાવલિમાં ભદ્રબાહુ, સ્થૂલભદ્ર, મહાગિરિ, આર્યશ્યામ, આર્યસમુદ્ર આર્યમંજુ, આર્યનાગહરિત, સ્કાંદલાચાર્ય નાગાર્જુન, ભૂતદિત્ત વિગેરેનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આ ઉપરાંત કાલિક શ્રુત અને ઉત્કાલિક શ્રુત ને ભેદ-પ્રભેદ બતાવ્યા છે.

(૨) અનુયોગદ્વાર

આ ગ્રંથ આર્યરક્ષિત સૂરિકૃત માનવામાં આવે છે ભાષા અને વિષય જોતા આ ગ્રંથ અર્વાચીન લાગે છે. આના પર જનદાસગણિમહત્તરની ચૂણી, હરિભદ્ર અભયદેવના શિષ્ય મલધારી હેમચંદ્રની ટીકાઓ મળે છે. આની શૈલી પ્રશ્નોત્તરી છે. આમાં પ્રમાણ - પદ્યોપમ, સાગરોપમ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતના પકારો નયનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. નામના દસ પ્રકાર, કાવ્યરસના પ્રકાર, મિથ્યાશાસ્ત્ર સ્વરોના નામ સ્થાન, તેના લક્ષણ, ગ્રામ, મૂર્છના વિગેરેનું વર્ણન મળે છે. આગમલોપ, પ્રકૃતિ અને વિકારનું પ્રતિપાદન કરતા વ્યાકરણ સંબંધી ઉદાહરણો છે. આ ઉપરાંત આમાં આવશ્યક શ્રુતસ્કંધના નિક્ષેપો, ઉપક્રમાંધિકાર, અનુપૂર્વિક પ્રમાણદ્વાર અધિકાર, નિક્ષેપ અધિકાર અનુગમ અધિકાર અને નય નો અધિકાર છે. આમાં મહાભારત, રામાયણ કૌટિલ્ય, ઘોટકમુખ વિ.ને ઉલ્લેખ મળે છે.

શ્રી કોકિલા સિ. ભટ્ટ

૪૪

જૈન શાસ્ત્ર ભંડારો:

જૈન ગ્રંથો ખાસ ભંડારોમાં સાચવીને રાખવાની પ્રથા હતી તેને લઈને હજારો ગ્રંથો જળવાઈ રહ્યા છે. દેરાસરોના ભોંયરામાં મુખ્યત્વે ગ્રંથો મૂકી રાખવાની પ્રથા હતી અને હજીયે છે. આ રીતે મુસ્લીમ આક્રમણખોરોથી આપણા ગ્રંથો બચાવી શકાયા છે. આજે આ રીતે ૨ લાખથી પણ વધારે જૈન હસ્તપ્રતો ભારતમાં વિવિધ ભંડારોમાં પડેલી છે. જેસલમેર, પાટણ, ખંભાત, લીંમડી, અમદાવાદના ભંડારો વિશેષ જાણીતા છે. પાટણ, ખંભાત અને જેસલમેરમાં તાડપત્ર પરની અનેક હસ્તપ્રતો વિદ્યમાન છે. જેસલમેરમાં કુલ ૧૦ જૈન જ્ઞાન ભંડારો છે. કિલ્લામાં શ્રી સંભવનાથજી ના મંદિરના ભોંયરામાં આવેલો શ્રી જિનભદ્રસૂરિ જ્ઞાન ભંડાર, વેગ્ગજચ્છીય જ્ઞાન ભંડાર, પંચનો જ્ઞાન ભંડાર,

આચાર્ય ગચ્છના ઉપાશ્રયનો જ્ઞાન ભંડાર થાણકશાહનો જ્ઞાન ભંડાર, ડુંગરજી પતિનો જ્ઞાન ભંડાર, લોકાચચ્છનો જ્ઞાન ભંડાર, તપાચચ્છનો જ્ઞાન ભંડાર.

જેસલમેરમાં અમુક હસ્તપ્રતો પાટણથી પણ આવેલ છે. પાટણમાં મહારાજ કુમારપાળના અવસાન બાદ આવેલો રાજા અજયપાળ જૈન દ્વેષી હતો. અજયપાળના ડરથી ત્યાંની અમૂલ્ય હસ્તપ્રતો છાનામાના જેસલમેર ખસેડવામાં આવી હતી. તેને વિષમ સંવત ૨૦૦૬ માં ફરી પાછી પાટણ લઈ જવામાં આવી છે. પાટણમાં હેમચંદ્રાચાર્યના સમય દરમ્યાન જૈન સાહિત્યમાં અભૂતપૂર્વ પ્રગતિ થઈ. ન્યાય, વ્યાકરણ, યોગ, કાવ્યશાસ્ત્ર, કથાનુયોગ તથા જૈન-સિદ્ધાંત વિષયક અનેક ગ્રંથોનું નિરૂપણ થયું હતું. પાટણનો જ્ઞાન ભંડાર વિશાલ છે. અમદાવાદના જ્ઞાન ભંડારોમાં મોગલકાળથી માંડીને ગઈસદી સુધીના અલભ્ય ગ્રંથો છે. હવે તો આ જ્ઞાનભંડારોની હસ્તપ્રતો ને સારી રીતે સાચવીને રાખવામાં આવેલ છે. દરેક હસ્તપ્રત પર કાગળ મૂકીને તેનો ક્રમાંક તથા નોંધ આપવામાં આવે છે. વસ્ત્રમાં ગાંધીન રખાયેલી પ્રતો એલ્યુમીનીયમની નાની પેટીમાં રખાય છે. સૂચિપત્ર પણ સારી રીતે તૈયાર થયાં છે. કેટલીક અમૂલ્ય હસ્તપ્રતોની માઈક્રોફીલ્મ પણ લેવામાં આવેલી છે. કેટલાંક ગ્રંથોની નકલ અને પ્રેસકોપી પણ કરવાનું કામ ચાલુ જ છે. અત્યારે દિલ્લીમાં પણ આત્મવલ્લભ સ્મારક ભવનમાં વિશાળ જ્ઞાન ભંડારનું આયોજન છે.

પરદેશમાં બર્લિન (જર્મન) માં તથા લંડન, ઓક્સફર્ડમાં જૈન હસ્તપ્રતોનો નોંધપાત્ર સંગ્રહ છે. આ સિવાય પેરીસ, વિએના, વોશિંગટન તથા ન્યુયોર્કમાં પણ જૈન હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. પરદેશમાં જે હસ્તપ્રતો રખાયેલ છે તેના કેટલોજ બહાર પડેલાં છે. પરંતુ કેટલાક કેટલોજ તો સાં વપંથી વધારે જૂના છે. કેટલોજ બહાર પડ્યાં પછી હસ્તપ્રતો અન્ય સ્થળે ખસેડવામાં આવી છે. તથા અમુક નવા કેટલોજ પણ બહાર પાડવામાં આવ્યાં છે. આ રીતે જોતાં પરદેશની હસ્તપ્રતોમાં થોડો થોડો વૃદ્ધિ જરૂર છે. પરંતુ એકંદરે લંડન અને ખાસ કરીને બ્રિટીશ મ્યુઝીયમની લાયબ્રેરીઓની હસ્તપ્રતો વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં છે. આ હસ્તપ્રતોના સંશોધનમાં ઝિંટો રસ લઈને નવા કેટલોજ બહાર પાડવાની પૂરી આવશ્યકતા છે.

દ્વીગંબર હસ્તપ્રતો મુખ્યત્વે દક્ષિણ ભારતમાં વધારે પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. દક્ષિણ-ભારતનાં મદોમાં જ્ઞાન ભંડાર પણ છે ત્યાં વિશાળ સંગ્રહ છે. આ હસ્તપ્રતોની ભાષા મુખ્યત્વે કન્નડ છે.

જૈન પ્રાચીન સાહિત્ય આપણો અમૂલ્ય વારસો છે. તેમાં આપેલું જ્ઞાન માત્ર જૈનોનેજ ઉપયોગી છે તેવું નથી પરંતુ સહુ કોઈને ઉપયોગી થઈ શકે છે. સર્વ ધર્મના વિજ્ઞાનોએ આ બાબતમાં રસ કેળવીને જૈન સાહિત્યના નવનીતનો સદુપયોગ કરવો ઘટે.